

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

Gerlinde Baumann, *Gottesbilder der Gewalt im Alten Testament verstehen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2006, 224 p., € 49,90 (ISBN 3534179331).

De auteur, part-time verbonden aan de Philipps-Universiteit te Marburg, heeft diverse studies over het geweldthema op haar naam staan. In dit nieuwe boek doet zij een poging om met name de vragen rond gewelddadige godsbeelden in het Oude Testament hermeneutisch te doordenken. Het is een knap boek dat getuigt van denkkraft en kennis van zaken. Niemand kan om dit boek heen, als hij/zij zich verder wil verdiepen in de grote vragen die hier liggen. Daartoe daagt de auteur de lezers ook uit, ze geeft niet alleen oudtestamentici, maar ook nieuwtestamentici, systematisch- en praktisch-theologen het nodige huiswerk mee, juist omdat ze de geweldteksten zeer bewust niet als een marginaal fenomeen maar als integrerend deel van de bijbelse theologie interpreteren wil. Ze benadert daarbij de problematiek niet vanuit één specifieke vaktechnische optiek (bijv. godsdiensthistorisch of exegetisch) maar houdt met de ontwikkeling van haar eigen hermeneutische model rekening met historische, godsdiensthistorische, traditiehistorische, literaire en algemeen-culturele factoren, en schroomt daarbij niet de lijn voortdurend door te trekken naar de waardering en verwerking van deze probleemteksten in onze moderne situatie. Voor deze aanpak kunnen we veel waardering opbrengen.

Eerder onderzoek naar het geweldthema, dat sinds het einde van de jaren-70 van de vorige eeuw geleidelijk op gang kwam, wordt in een apart hoofdstuk (p. 37-79) voortreffelijk in kaart gebracht en geanalyseerd – ofschoon met name Duitstalige literatuur verwerkt is, zodat het overzicht nog wel enkele lacunes vertoont. Van doorslaggevend belang zijn de hermeneutische coördinaten voor het verstaan van de oudtestamentische gewelddadige godsbeelden, zoals de auteur die schetst. Rekening is te houden met de historische context waarin de teksten ontstonden en die de teksten kleuren, maar ook met godsdiensthistorische beïnvloeding: de godsbeelden in het Oude Testament hebben op gedifferentieerde manier wortels in de religieuze voorstellingswereld van de omringende culturen. Vervolgens is te letten op de grotere literaire verbanden waarin de teksten verwerkt zijn, en met name op latere correctie, bijstelling, of ook tegenstelling – hoe worden godsbeelden in het OT zelf gecorrigeerd en tegengesproken. We zien in het OT een pluraliteit van godsbeelden die in onderlinge spanning staan, het gevolg van de ontwikkelingen in de ‘Gewaltgeschichte JHWHs’ (zie bijv. het verschil tussen de deuteronomistische en de postexilische theologie). Te bedenken is ook dat het in Israëls religie niet mogelijk was, zoals in polytheïstische religies, om goede en duistere kwaliteiten over meerdere goden te verdelen – in het OT is het Israëls God die licht én duister schept.

Aan de hand van de analyse van een vijftal tekstpassages past de auteur haar hermeneutische model toe: God als krijgsheer tegen andere volken (Joz. 10), God als geweldenaar tegen mythische wezens (Ps. 74), God als pleger van seksueel geweld tegen metaforische vrouwelijke gestalten (Ez. 23), God als rechter van de wereld (Nah. 1) en Gods geweld tegen een enkeling (Job). We lichten het eerste voorbeeld eruit. Baumann interpreteert problematische teksten over de verovering van

Kanaän zoals Joz. 10 als een Israëlitische adoptie van oudoosterse propagandeteksten. Het motief van de goddelijke interventie op het slagveld, die de vijandelijke overmacht tenietdoet, was wijdverbreid in de literatuur van het oude Nabije Oosten. In het Oude Testament functioneren dit soort teksten enerzijds als impliciete kritiek op het koningschap: niet de koning is de beslissende machtsinstantie, maar YHWH - de teksten over de verovering van Kanaän weerspiegelen immers de situatie dat er nog geen koningschap was. Anderzijds werden deze teksten gebruikt als anti-propaganda tegenover alle Assyrisch machtsvertoon: Ištar, Hadad, Aššur en andere goden mogen voor hun volk strijden, maar YHWH heeft dat in het verleden voor Israël gedaan - en hoe! Overigens moet bedacht worden 'dass es sich bei diesen Texten um *Erzählungen* handelt. Als solche sind sie nicht mit Handlungsanweisungen zu verwechseln. (...) Die Texte blicken zurück auf eine Vergangenheit Israels, die imaginativ oder fiktiv geschildert wird' (p. 98).

Hoofddthese van het boek is dat wij de geweldteksten van het Oude Testament, met name teksten die gewelddadige godsbeelden bevatten, theologisch en pastoraal niet dan tot onze schade kunnen verwaarlozen. Zowel voor degenen die ooit deze godsbeelden bedachten en opschreven, als voor ons die vandaag leven, bieden zij namelijk 'eine Möglichkeit zur Bearbeitung erlebter und erlittener Gewalt'. Daarbij dienen we voor ogen te houden dat deze teksten door mensen zijn geschreven, en hun ervaringen weerspiegelen. Wat het Oude Testament over God zegt, is ménselijke duiding, 'eine gedankliche Konstruktion' (p. 16) die een geschiedenis vol geweld en ellende verwoordt, en daarin een weg zoekt. Bij deze insteek zijn wat mij betreft heel wat vragen te stellen, vanuit gereformeerd perspectief. Maar ook voor wie deze vooronderstellingen niet kan delen, bevat dit boek veel dat boeit en de moeite waard is. De combinatie van (godsdienst)historische situering en hermeneutische analyse levert nieuwe gezichtspunten op.

H.G.L. Peels

Kenneth E. Bailey, *Jesus Through Middle Eastern Eyes. Cultural Studies in the Gospels*, Inter Varsity Press, Downers Grove 2008, 445 p., \$ 23,- (ISBN 9780830825684).

Kenneth Bailey heeft gedurende 40 jaar als nieuwtestamenticus gewerkt in Egypte, Libanon, Jeruzalem en Cyprus. Hij kent dus de cultuur van de Arabische wereld van binnen uit en is vanwege zijn contacten met theologen uit de kerken in het Midden-Oosten op de hoogte van literatuur die je doorgaans in de academische westerse wereld niet aantreft. Dat maakt dit boek – een exegetische studie van een aantal perikopen uit de synoptische evangeliën - zo bijzonder. Achtereenvolgens komen aan de orde de geboorteverhalen, de zaligsprekingen, het Onze Vader, de roeping van Petrus, de prediking van Jezus in Nazaret, de ontmoeting met Bartimeüs en Zaccheüs, de ontmoetingen van Jezus met vrouwen en een aantal gelijkenissen. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting zodat de lezer zich snel kan oriënteren.

Meermalen werd ik verrast door deze exegetische bijdragen. Ik denk aan de uitleg van de eerste verzen van Lucas 2. Bailey maakt duidelijk dat we niet moeten denken aan een kribbe of een stal, maar aan een oosterse woning bestaande uit een gastenkamer en een vertrek waar het gezin leefde en sliep, terwijl os, ezel en de enkele schapen daar eveneens 's nachts verbleven. De vertaling 'geen plaats in de herberg' zet ons aldus de auteur op het verkeerde been. Er was voor Jezus geen plaats in de gastenkamer. De door de auteur aangevoerde argumenten zijn mijns inziens zeer plausibel en zijn uitleg is daarom ter overweging aanbevolen aan al degenen die ach en wee geroepen hebben over het feit dat de kribbe en de herberg uit de NBV verdwenen zijn. Bij Mattheüs 2:1-12 tekent de auteur aan dat Joodse herders en heidense Arabieren samen het Kind aanbidden. Ten

aanzien van de betekenis van het woord *epiousios* – een crux in de exegese – in de vierde bede van het gebed des Heren wijst de schrijver op een oud-Syrische vertaling *lahmo ameno*, waarbij dit laatste woord betekent: voortdurend. Bidden om brood is bidden dat we bevrijd worden van de angst dat er niet voldoende zal zijn. In de uitleg van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan verbindt de schrijver de ethische en de christologische uitleg met elkaar. Dat lijkt me zeer goed te verdedigen. Bij Johannes 7:53-8:11 wordt er ten aanzien van het schrijven in de aarde een link gelegd naar de wet. Volgens Bailey zou Jezus geschreven hebben: stenig haar of dood haar. Meer dan een vermoeden is dat niet. Fraai is ook de wijze waarop de schrijver de ontmoetingen van Jezus met de blinde en met de rijke tollenaar aan elkaar relateert en tegelijk contrasteert.

Overigens geeft de auteur op tal van plaatsen te kennen goed op de hoogte te zijn van de moderne exegese. Typerend voor zijn werkwijze is zijn literaire benadering, waarbij hij uitgaat van de tekst zoals deze voor ons ligt en via een retorische analyse de structuur van de desbetreffende perikoop bloot legt. Al blijven er ten aanzien van allerlei details vragen, niettemin heeft de schrijver me er van overtuigd dat lezing van de evangeliën door een nauwkeurige waarneming van het leven op het platteland in het Midden-Oosten meermalen verrassende doorkijkjes biedt. Het helpt je om bij de voorbereiding van de prediking uit de evangeliën weer eens met nieuwe ogen naar een tekst te kijken.

A. Noordegraaf

J.J. Collins, *The Bible After Babel. Historical Criticism in a Postmodern Age*, Eerdmans, Grand Rapids 2005, 211 p., \$ 18,- (ISBN 0802828922).

De tijd van de zekerheden is voorbij. Het laatste kwart van de twintigste eeuw bracht een stortvloed van nieuwe methoden, inzichten, vragen, die de hegemonie van de gevestigde historisch-kritische wetenschap en de paradigma's van een vorige generatie aantastten. Op soevereine wijze weet Collins, de oudtestamenticus van Yale Divinity School, de veranderingen in kaart te brengen, raak te typeren, en de discussie op diverse fronten aan te gaan – met name met het ‘postmoderne’ denken. Dit boek is een bundeling van de zes Gunning-lezingen die hij eind 2004 in Edinburgh hield, en geeft een goed beeld van de aardverschuivingen. Zeer helder geschreven, met standpunten overigens waar een gereformeerd theoloog niet altijd vrolijk van wordt.

Ik geef enkele van Collins' hoofdconclusies weer. De klassieke historische methoden met hun claim van objectiviteit en neutraliteit lijden aan erosie in het postmoderne klimaat van deconstructie-denken en ideologische kritiek (een mooi voorbeeld levert het werk van Clines op). Dat betekent niet dat de historische bijbelkritiek passé is, integendeel, wel dat de pretenties van weleer worden opgegeven. In de historiografie kan gesproken worden van een regelrechte crisis. De zgn. minimalisten of revisionisten schudden aan de fundamenten van wat de ‘geschiedenis van Israël’ heet, apologetisch weerwerk van Kitchen of van Provan schiet evident tekort. Ondanks verschil van mening tussen geleerden (bijv. Finkelstein en Dever) is het immers onloochenbaar dat de archeologische feiten niet matchen met de bijbelse ‘master narrative’. Postmoderne benaderingen van bevrijdingstheologen en feministen onthullen al meer de culturele gebondenheid van bijbelteksten, en zetten in op selectiviteit en kritische distantie. Onmiskenbaar vormt het Oude Testament zelf een ideologische constructie van fenomenen waar men ook heel anders tegenaan kan kijken. Zo blijkt uit voortgaand godsdiensthistorisch onderzoek dat de religie van Israël veel gevarieerder was dan ooit gedacht, met o.a. kinderoffers en een vrouwelijke gezellin (was Asjera een soort Maria-figuur?) in de officiële JHWH-cultus. Het monotheïsme is een late ontwikkeling.

Tenslotte is de bijbelse theologie in zwaar weer terecht gekomen, enerzijds door het waardeverlies van overkoepelende categorieën als ‘geschiedenis’ of ‘universele waarheden’ (het oude ‘foundationalism’), en anderzijds door het zicht op het pluralisme en de interne tegenstrijdigheden tussen de oudtestamentische teksten.

Wat houden we over? Een kakofonie van stemmen, à la Babel na de torenbouw van Genesis 11? Die kant moet het volgens Collins ook weer niet op, maar wel zal de oudtestamentische wetenschap op alle fronten veel bescheidener moeten leren spreken. Wat hem betreft is het een stuk problematischer geworden om het Oude Testament in te zetten voor de *credenda*, de ontologie, immers elke verificatie is dubieus, nog afgezien van de discrepantie tussen tekst en (historische) werkelijkheid. Eerder denkt hij in de richting van het belang voor de *agenda*, de ethiek – hoewel ook hier de pluraliteit steeds verdisconteerd moet worden. Het protestantse *sola scriptura* dienen we als richtsnoer los te laten, slechts in het samenspel en de discussie met andere wetenschappen en het moderne morele denken komen we verder. De Bijbel is beslist niet onfeilbaar, maar in menig opzicht juist problematisch.

Wie denkt dat Collins extreme standpunten inneemt, vergist zich. Hij vat puntig samen wat vele oudtestamentici, onder de indruk van recente ontwikkelingen en feitenkennis, menen. Dit boek is buitengewoon geschikt om het kussen op te schudden van dominees die sinds hun opleiding jaren geleden zich verder hebben beperkt tot preken over het Oude Testament, en de bredere studie zelf hebben laten liggen. Dit boek is ook geschikt als stimulans om ons er nader op te bezinnen hoe wij vanuit een gezonde gereformeerde visie eerlijk kunnen omgaan met de vragen die vandaag op het terrein van de oudtestamentische wetenschap spelen.

H.G.L. Peels

Edgar Kellenberger, *Die Verstockung Pharaos. Exegetische und auslegungsgeschichtliche Untersuchungen zu Exodus 1-15* (BWANT 171), Kohlhammer, Stuttgart 2006, 304 p., € 29,- (ISBN 3170194186).

Het is een genoegzaam dit prikkelende boek te lezen. Het bestaat uit twee hoofddelen. In het eerste deel biedt de auteur (die dit boek in de pastorie schreef!) een uitvoerige exegese van de ‘verstokingsuitspraken’ in Exodus 4-14 en in het tweede deel traceert hij de geschiedenis van de uitleg. Het geheel kenmerkt zich door zorgvuldig en geduldig dóórvragen. Op goede gronden verdedigt Kellenberger de stelling, dat de ‘verstokking’ van Faraó in het boek Exodus niet onder een negatief voorteken staat maar juist een positieve intentie heeft. Enerzijds blijkt dit uit het gebruikte idioom (bijv. het verbum *chzq* moet in combinatie met *lev* niet met het negatieve ‘verharden’ worden vertaald, maar met ‘aanmoedigen’; er is geen sprake van ‘plagen’ maar van ‘wonderen’/‘tekenen’ in Egypte, etc.) en anderzijds uit de veelvuldige ‘Zielaussagen’: Israël, Faraó en Egypte zullen hierdoor erkennen wie YHWH is, de God van Israël. De geschiedenis van de ten onrechte zo genoemde ‘tien plagen in Egypte’ heeft als doel het ten dode bedreigde Israël te bemoedigen en te troosten. Wat Faraó ook doet, YHWH heeft het in de hand, en Hij zal triomferen. Naar de mening van Kellenberger is deze narratief denkbaar bijv. in de tijd van Manasse, toen de identiteit van Israëls geloof langdurig op het spel stond.

De resultaten van deze exegese die het doxologisch karakter van Ex. 4-14 benadrukt, staan op gespannen voet met de geschiedenis van de uitleg. Al snel verschoven namelijk de accenten. De ‘wonderen’ werden ‘plagen’, en moraliserende vraagstellingen die de tekst vreemd zijn gingen overheersen: de verstokking als ‘straf’, excusering van het godsbeeld, de problematiek van mense-

lijke verantwoordelijkheid en goddelijke predestinatie. Opvallend is de uitzondering van de reformatorische exegese: Luther en Calvijn kwamen weer veel dichterbij het eigen 'Aussagegehalt' van Ex. 4-14 door God als auteur van de 'verstokking' niet moreel te ontlasten – Luther kon zelfs zeggen dat God een spel met ons mensen speelt – en met name het element van troost in een situatie van uiterste bedreiging naar voren te halen: Farao kan niets tegen Gods wil in verrichten, en dat geldt voor alle tegenstanders van het ware geloof. In de woorden van de auteur: 'die Emotionalität und Leidenschaftlichkeit dieser Texte als Widerspiegelung der Leidenschaftlichkeit JHWHs' werd in de exegese van de Reformatie weer onderkend, juist vanuit de eigen context van aanvechting en verdrukking.

Ik vind de these van dit boek spannend en relevant. Of deze exegese het uiteindelijk houdt, zal nog bezien moeten worden. Enerzijds is er de – sporadische, maar negatieve - interpretatie van Farao's verharding binnen het Oude en Nieuwe Testament, anderzijds de eeuwenoude exegetische traditie van een overgrote meerderheid. Dit vraagt om nader onderzoek. Waardevol acht ik onder tussen met name het accent op de teneur van teksten die door een contextueel bepaalde 'emotiona-liteit' gekleurd wordt, en de waarschuwing tegen een dogmatisch overvragen van bijbelteksten.

H.G.L. Peels

William Klaiber, *Justified before God. A Contemporary Theology*, Abingdon Press / Alban Books, Nashville 2006, 212 p., £ 13,99 (ISBN 0687063167).

Klaiber is een Duits nieuw-testamenticus, leerling van Ernst Käsemann. Hij doceerde jarenlang - vanaf 1971 - Nieuwe Testament aan de theologische opleiding van deze kerken in Reutlingen en van 1989 tot 2005 was hij bisschop van *Evangelisch-methodistische Kirche* in Duitsland.

Dit boek is de Engelse vertaling van een oorspronkelijk in het Duits verschenen studie. Hij stelt zich erin ten doel, opnieuw de Schriften van Oude en Nieuwe Testament te lezen met het oog op de vraag wat de inhoud van respectievelijk 'gerechtigheid' en 'rechtvaardiging' is en op basis daarvan te kijken naar de betekenis ervan vandaag. Niet alleen in de keuze voor dit thema, maar ook in de uitwerking toont hij zich een echte leerling van Käsemann. De rechtvaardiging ziet hij *niet* als in de verzoening gefundeerd; ze zouden bij Paulus naast elkaar staan, als twee modellen (85). Hij wijst de gedachte af, dat er bij Paulus sprake zou zijn van uitdelging van de schuld (88). Jezus' uitgangspunt was volgens Klaiber niet een 'soteriological theory', maar 'the inbreaking of God's healing reign in people's lives' (55). De kern van het boek vat de auteur samen in de stelling dat rechtvaardiging de zelf-interpretatie van God is in zijn handelen met het oog op de redding van de gehele wereld in het kruis van Christus (111).

Het boek bevat veel waardevol bijbels-theologisch materiaal. Toch kon het mij uiteindelijk niet overtuigen, omdat Klaiber de Schrift niet helemaal laat uitspreken, maar zijn eigen visie als een hermeneutisch model over de teksten heen legt. Ligt het ook daaraan, dat zijn visie op de actuele betekenis ervan toch in algemeenheid blijft steken?

G.C. den Hertog

M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar 2 Samuël-1 Koningen-2 Koningen* (Studiebijbel Oude Testament, deel 4), Centrum voor Bijbelonderzoek, Veenendaal 2007, 23* + 1014 p., € 72,- (bij intekening € 60,-) (ISBN 978-90-77651-04-9).

Even monumentaal als de vorige delen in de tiendelige reeks *Studiebijbel Oude Testament* is dit vierde deel. De lezer wordt vergast op een grote hoeveelheid informatie over en rondom de historische boeken die verhalen van de regering van David (2 Samuël), Salomo (1 Koningen) en de koningen van Israël en Juda tot aan de nationale ondergang (1 en 2 Koningen). Dit is een gedeelte uit het Oude Testament dat soms voor lastige vragen stelt, bijvoorbeeld in 1 Koningen 6 en 7, de beschrijving van de bouw van tempel en paleis in Jeruzalem. De schrijvers van *SBOT* deel 4 hebben zich beijverd om een zo helder mogelijke uitleg te bieden van deze bijbelboeken, met een prijszwaardige toespijs van excursen die hier extra licht op werpen.

De exegese is beknopt maar terzake. Voor het detailwerk moet men in de voetnoten zijn, en daar wordt veel geboden. Bij de voorbereiding van dit boek is hard gewerkt en diep gegraven, zo merkt de lezer geregeld. Toch zou je soms ook willen doorvragen, exegetisch en theologisch. Een paar voorbeelden. Dat in 2 Samuel 1 uitgerekend een Amalekiet de dood van Saul aan David komt berichten wordt geconstateerd maar verder niet verwerkt – terwijl toch het ‘Amalek-thema’ onmiskenbaar van belang is in het Oude Testament, en niet het minst ook in de boeken Samuël. De merkwaardige situatie bij de dood van Abner roept ook vragen op: waarom treedt David niet als rechter op tegenover de moordenaar Joab? Hij is blijkbaar niet bij machte Joab aan te pakken, aldus de uitleg. Hoezo? David blijkt ondertussen immers wel bij machte een verschrikkelijke vloeking over Joab en zijn familie uit te spreken (2 Sam. 3:28,29), en daarna Joab te commanderen om te rouwen over Abners dood – en op zijn sterfbed geeft hij Salomo het bevel Joab alsnog te liquideren... waarom niet eerder? Hier blijven vragen liggen.

Ook bekruipt de lezer wel eens het gevoel dat de exegese te snel gaat. Is het wel waar dat 2 Samuel 22 en Ps. 18 ‘op enkele details na’ hetzelfde zijn? Het gaat om een tekst die dezelfde inhoud heeft, maar met evidente verschillen – dat roept vragen op over de tekst- en canongeschiedenis. Of bij een voetnoot over de beruchte tekst 2 Samuel 21:19, waar staat dat Elchanan (en niet David) de Gati Goliat heeft gedood: ‘Als het Goliat is, dan moet het een andere Goliat zijn’ (blz. 257) – zo’n uitleg legt niet veel uit. Bij de exegese van 2 Samuel 1, het lied van David bij de dood van Saul en Jonathan, zou het poëtisch karakter van dit lied beter verdisconteerd moeten worden. De woorden ‘Verkondigt het niet te Gat / in de straten van Askalon’ (vs. 20) worden nu wat merkwaardig letterlijk opgevat als een oproep om niets tegen de Filistijnen te zeggen, omdat David nog niet op de hoogte zou zijn van het feit dat de Filistijnen het lijk van Saul al gevonden hadden (blz. 254, noot 37). Als hieraan vervolgens een argument ontleend wordt voor een datering van dit lied onmiddellijk na de executie van de Amalekiet, kan dat maar moeilijk overtuigen. Een laatste voorbeeld betreft 2 Samuel 24, de drie straffen waartussen David kan kiezen, volgend op de zonde van de volkstelling. Uiteindelijk pleit David als een herder voor zijn volk: ik ben schuldig, maar wat hebben deze schapen gedaan. Bij deze tekst had ik liever een passage gelezen over de vraag naar het godsbeeld (is David hier soms barmhartiger dan God?) dan een gedetailleerde uiteenzetting hoe het precies mogelijk was dat David de verderfengel vanaf het dak van zijn paleis kon zien (blz. 287).

Goede woorden worden gewijd aan de aard van de geschiedschrijving in het Oude Testament: het gaat niet om nauwkeurige annalen, maar om *geïnterpreteerde* geschiedenis. Daar wordt direct aan toegevoegd: het is en blijft geschiedenis, geen fictie. Accoord – maar hier beginnen de vragen natuurlijk pas. Welke waren de historiografische conventies in de tijd van de bijbelschrijvers? In hoeverre werkten hun eigen culturele inzichten in op de wijze waarop zij de geschiedenis weergaven?

De auteurs van *SBOT* willen zo dicht mogelijk blijven bij een letterlijk-historische werkelijkheid waar in de geschiedschrijving naar verwezen wordt. In de waardevolle excursen wordt hiervoor ook allerlei materiaal aangedragen, en ik heb respect voor de belezenheid die hieruit blijkt. Niet dat alle vragen worden opgelost – hoe zou het ooit kunnen – maar de lezer krijgt veel om over na te denken. Mooi vond ik aan het slot van de interessante excurs over de historiciteit van het koninkrijk van David/Salomo (die door de zgn. minimalisten ontkend wordt) de zinsnede dat wij altijd moeten beseffen dat de zekerheid van het geloof niet ligt in de zaken die wetenschappelijk aantoonbaar zijn.

H.G.L. Peels

Niek Schuman, *Drama van crisis en hoop. De Psalmen: gedicht, gebundeld en gebeden*, Meinema, Zoetermeer 2008, 332 p., € 25,- (ISBN 9879021141695).

De geëmeriteerde liturgicus en oudtestamenticus Schuman biedt ons in dit fraaie boek een rijpe vrucht van levenslange omgang met en studie van de Psalmen. Ik heb genoten van de lectuur van dit boek, dat voor mijn besef het beste eerst als leesboek en dan pas als studieboek gebruikt moet worden. Het boek appelleert aan gevoelens, informeert over allerhande problemen en opent vergezichten. Het is verrijkt met vele gedichten en mooie teksten, de schrijfstijl van Schuman heeft zelf geregeld poëtische trekken. Juist daarom is de allereerste zin een misser: ‘Dit boek bevat geen ont-hullingen over alwéér een nieuw, door de kerk eeuwenlang weggegomd document’ (p. 11) – te gedateerd, deze woorden.

De psalmen mogen zich in recente tijd in toenemende aandacht verheugen, zowel wetenschappelijk als populair. Schuman is geheel ingewijd en wijdt de lezer bekwaam in, vanuit zijn persoonlijke overtuiging dat vertrouwdheid met de psalmen bijdraagt aan de verheldering van ons bestaan. Ze vormen ‘een brug over uiteenlopende overzijden’, en verbinden traditionele en meer experimentele (kerkelijke) stromingen. Juist omdat de psalmen los zijn gekomen van hun oorspronkelijke historische context, bezitten ze een zekere vaagheid die hen geschikt maakt voor gebed en lied en klacht voor de mens van alle eeuwen, ze vormen a.h.w. een huis om in te wonen. Vele facetten worden aan de orde gesteld: de psalmgenres, David als oriëntatiefiguur, de hoofdthema’s van gerechtigheid, recht, vergelding en geborgenheid, de zorgvuldige opbouw van de enkele psalmen en de psalmcomposities, de messiaanse notie, de receptie en interpretatie van de psalmen in joodse en christelijke tradities, etc.

Twee onderdelen vielen mij in het bijzonder op. Ten eerste de visie op de ‘theologie’ van het Psalter als geheel, zoals in de titel van het boek verwoord. Volgens Schuman ligt er bij Ps. 88 en 89 een ‘knik’: de dingen lopen vast in ondergang en dood, ook wat de davidische dynastie betreft. Hierna wordt echter via Pss. 90-92 het perspectief van hoop door de crisis heen hernomen – een dramatische dynamiek die tegelijk ook uitnodigt tot voortgaande herlezing. De auteur presenteert deze hoofdlijn op bescheiden wijze – hoe zouden we immers de intenties van de canonieke eindredactie met zekerheid kunnen traceren – maar zijn voorstel is de moeite waard. Ten tweede de sympathie die Schuman heeft voor de visie van Augustinus en in diens lijn Bonhoeffer, die de vraag naar de identiteit van het ‘ik’ van de psalmen beantwoorden met de verwijzing naar *totus Christus*: het ‘ik’ van het ene lichaam van Christus, de ‘totale Christus’ in hoofd en leden. Calvijns bedenking hiertegen spreekt mij echter nog steeds aan: te spitsvondig.

Al met al een inspirerende *Fundgrube* voor ieder die met de psalmen bezig gaat. Jammer dat een tekstregister ontbreekt, en ook een literatuurlijst – de bibliografische verwijzingen in de aantekeningen zijn veelal incompleet.

H.G.L. Peels

Klaas Spronk en Riemer Roukema (red.), *Over God (De Bijbel: teksten en thema's in beeld*, deel 6), Meinema, Zoetermeer 2007, 208 p., € 18,50 (ISBN 9789021141459).

Dit boek bundelt de lezingen die gehouden werden tijdens de Kamper Bijbeldagen 2006, gewijd aan het thema 'Beelden van God in Bijbel en traditie'. De auteurs zijn op drie na verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit. Zij zijn er m.i. zeer in geslaagd hun studie van de bronteksten relevant te maken voor onze hedendaagse vragen. Het is een mooi boek geworden, dat vaak verrast en verdiept, soms ook prikkelt tot tegenspraak. De teneur van het boek is dat het spreken over God ook in vroeger tijden al minder eenduidig en helder was dan we vandaag wellicht denken. Modern onderzoek levert nieuwe gezichtspunten op die voor sommigen zelfs schokkend kunnen zijn...

Dat geldt bijvoorbeeld bij kennisname van recente archeologische vondsten die het beeld van een monotheïstisch godsgeloof in Israël onder druk zetten. Teksten die bijvoorbeeld spreken over 'Jahwe van Samaria en zijn Asjerah', geven te denken, aldus de Kamper oudtestamenticus Klaas Spronk. Zette het radicale geloof in één God zich pas in later tijd door (na de Babylonische ballingschap), terwijl we moeten rekenen met een verering van meerdere goden voor die tijd? Buitenbijbelse bronnen tonen bovendien aan dat ook de wereld rondom Israël wel een neiging tot monotheïsme kende, en dat ook daar soms een terughoudendheid leefde ten aanzien van het afbeelden van de godheid. Leg hier naast dat het Oude Testament, zeker in de oudere teksten, onbevangen spreekt over andere goden, terwijl God beleden wordt als een grote Koning over de goden (bijv. Ps. 95:3), en je beseft dat onze gedachte dat het godsgeloof van Israël helder en simpel was, bijstelling behoeft. Het belang van dit soort godsdiensthistorisch onderzoek is evident. Wel zou het mooi zijn geweest als Spronk meer aandacht had besteed aan de interpretatie dat het bij de genoemde Asjerah niet gaat om een vrouwelijke partner naast Jahwe, maar om een attribuut in de cultus (vgl. Deut. 16:21) of een soort symbool van zegen en kracht. En hoe staat het met het onderzoek naar de naamgeving in oud-Israël, die een zeer grote verspreiding van de naam Jahwe laat zien?

Bert Jan Lietaert Peerbolte ontdekt in het vroege jodendom een trend naar inclusief monotheïsme, in plaats van het latere exclusieve monotheïsme. Te denken is bijvoorbeeld aan de verering van engelen, of de logos als tweede God bij de joodse geleerde Philo. Met andere woorden: de theologische kaders van het vroege jodendom boden aanzetten tot een verering van goddelijke gestalten naast God. Volgens de auteur is de verering van Jezus door de christenen daarom eerder een 'sprongvariant' dan een absolute breuk met het jodendom. Een vraag wordt dan wel, hoe we een tekst als Johannes 5:18 (de Joden proberen Jezus te doden omdat hij zich met God gelijkstelde) moeten verstaan, en waarom de hogepriester bij het proces van Jezus zijn kleren scheurt en van 'godslastering' spreekt (Marc. 14:64).

In een fraai opstel schrijft Riemer Roukema over 'Jezus als HEER in de evangeliën van Marcus en Johannes'. In een helder betoog toont hij aan dat de titel 'Zoon van God' in de evangeliën niet zomaar een algemeen-joodse aanduiding is voor een vroom en rechtvaardig mens, maar terdege een aanduiding van Jezus' goddelijke herkomst. Zowel in Marcus als in Johannes is de boodschap dat mensen in Jezus Christus met God zelf van doen hebben. Jezus wordt beschreven als de HEER, de oudtestamentische naam voor God (Kurios) – terwijl de evangeliën overigens een subtiel onderscheid met God de Vader maken. Het latere kerkelijke dogma van de godheid van Christus kwam niet als iets vreemds, maar sloot duidelijk aan bij wat het Nieuwe Testament zelf verkondigt.

Ook de andere artikelen zijn de moeite waard, bijv. dat van Jan-Wim Wesselius over de bekende problematiek van de variatie in godsnamen in het boek Genesis, of dat van Bram Bos over het

godsbeeld bij Plato, Aristoteles en Philo. Het slotartikel brengt letterlijk godsbeelden in kaart, met een serie fraaie afbeeldingen uit de kunstgeschiedenis. Fascinerend om te zien hoe pas in later eeuwen God de Vader afgebeeld wordt, vaak als een bejaarde man (n.b. ‘de Oude van Dagen’ uit Daniël 7), of met attributen die de hoogste aardse macht weerspiegelen (keizerskroon, de pauselijke tiara). In de Sixtijnse kapel schilderde Michelangelo zelfs de Schepper met Jupiter-achtige trekken vol dynamiek en energie. De Reformatie heeft hiermee gebroken: God de Vader wordt niet afgebeeld – de Eeuwige is onzichtbaar.

H.G.L. Peels

B. van 't Veld, *Exodus. Deel I* (De Prediking van het Oude Testament), Kok ten Have, Kampen 2007, 332 p., € 39,90 (ISBN 9789043513944).

Het is goed nieuws dat de POT-reeks, die naar ik vermoed in vrijwel alle Nederlandse pastoriebibliotheken zich een gewaardeerde plek heeft verworven, een vervolg krijgt. Nu niet langer bij Callenbach (Baarn) uitgegeven, maar bij Kok-ten Have (Kampen). Tien jaar geleden verscheen het laatste deel in deze reeks, de Deuteronomium-III commentaar van Labuschagne (die als enige niet vermeld wordt in de opsomming van verschenen delen op pag. 2!). Het POT-deel over het boek Exodus van Fensham dateert uit 1970, is dus verouderd en liet ook wel wat te wensen over. Daarin voorziet nu Bertus van 't Veld met een nieuwe commentaar in twee delen. Het eerste hoofddeel van het boek Exodus laat hij eindigen bij 13:17, over deze cesuur kan men aarzelen, voor een meer gedetailleerde motivering hiervan moeten we echter wachten tot de verschijning van deel twee. Van 't Veld concentreert zich in zijn exegese op de eindtekst, maar houdt rekening met de wordingsgeschiedenis van het boek zeker bij oneffenheden en spanningen in de tekst. Overigens stelt hij terecht dat het onjuist zou zijn om de situatie van het exil als verstaanskader te hanteren, het grootste deel van Exodus zal ruim vóór het exil ontstaan zijn.

In de introductie geeft de auteur in kort bestek goede informatie over de gecompliceerde ontstaansgeschiedenis en de theologie van het boek Exodus, en gaat hij in op de problematiek van de datering van de uittocht (15^e of 13^e eeuw). Nuchter is zijn opmerking dat het ontbreken van externe evidentie niet uitgespeeld mag worden tegen de historiciteit van de exodus. Zijn eigen insteek in deze algemene vragen is duidelijk en evenwichtig. Dat kan ook gezegd worden van zijn exegese in het algemeen, Van 't Veld zal zich niet snel op sleeptouw laten nemen door speculatieve theorieën. Helder is zijn belichting van tekststructuren in grotere en kleinere eenheden, en de wijze waarop hij aandacht geeft aan idioom en stijlmiddelen. De tekstuitleg is gedegen en rustig, een betrouwbare gids bij soms duistere teksten. Te denken is bijvoorbeeld aan de bloedbruidegom-passage van 4:24-26, en de uitleg dat Zippora's woorden in vs 25b en 25b een verklaring vormen ‘waarin ze uitspreekt dat haar relatie met haar bruidegom van weleer nu verdiept wordt door de besnijdenis van haar zoon, een daad waarmee ze te kennen geeft, met haar zoon te willen horen bij Israël en Israëls God’ (p. 93). Mooi is ook de exegese van de Godsnaam in 3:14 als verzekering van Gods bijstand in heden en toekomst, terwijl het onbepaalde van de zinsnede ‘Ik ben er, waarvan geldt: Ik ben er’ aanduiding is zowel van Gods vrijmachtig optreden als van de onbepaalde mogelijkheden waarover Hij beschikt (p. 72v.). Soms zou je iets meer willen vernemen, bijv. bij de uitleg van de ‘verharding’ van Farao op p. 90 – welk godsbeeld steekt hierachter? Een tekst die een belangrijke rol speelt bij de dateringsproblematiek van de uittocht is 12:41. Men wil uit deze tekst wel opmaken, dat Israël ‘precies op de dag af’ 430 jaar in Egypte verbleef, wat ook de uitleg van Van 't Veld suggereert. Vergelijking met vs. 17 en vs. 51, waar dezelfde uitdrukking gebruikt

wordt, laat echter zien dat het niet gaat om de precisering van een getal maar om de aanduiding van de eerste dag van het massotfeest.

Deze waardevolle Exodus-commentaar zal naast die van C. Houtman in de reeks COT ongetwijfeld in een behoefte voorzien, mede vanwege de lijnen (ook naar het Nieuwe Testament) die aan het eind van elk groter gedeelte onder het kopje 'de prediking' getrokken worden

H.G.L. Peels

Johanna W.H. van Wijk-Bos, *Making Wise the Simple. The Torah in Christian Faith and Practice*, Eerdmans, Grand Rapids 2005, 353 p., \$ 20,- (ISBN 0802809901).

Dit is een boek dat met passie en vaart geschreven is, mede gekleurd door eigen levenservaringen. Tegenover enerzijds biblicisten die het Oude Testament onrecht doen door de eis alles 'letterlijk' te nemen en anderzijds de velen die het Oude Testament achter zich laten, komt de auteur met kracht op voor de grote waarde van de Torah als bron voor geloof en leven (cf. de titel, ontleend aan Ps. 19:7). Twee zaken brachten de schrijfster ertoe dit boek te schrijven: het feit dat in de praktijk van het kerkelijk leven het Oude Testament toch vaak een tweederangs functie krijgt, en het besef dat na de Shoah kerk en theologie zich grondig hebben te bezinnen op het eigen erfgoed en de omgang met het Oude Testament. Het virus van het anti-joodse denken diep in onze geschiedenis moet uitgezuiverd worden. De theologische wortels van deze Amerikaanse Presbyteriaanse hoogleraar liggen in Nederland, en dan met name bij de Amsterdamse school en Buber/Rosenzweig. Ondertussen neemt de auteur historische vragen wel serieus. De lezer steekt in dit boek veel op, waar het gaat om een oprechte poging om de eerste vijf bijbelboeken voor een christen toegankelijk te maken, en de inhoud daarvan toepasbaar voor diens dagelijks leven. Menige passage vond ik mooi en verrassend.

De Torah zet de coördinaten uit voor de rest van het Oude Testament, ja van de christelijke Bijbel. Het komt erop aan de Torah steeds te lezen als *verbonds*document: 'The covenant without torah is meaningless and torah without covenant is hopeless' (p. 19). Terecht wil de auteur dan ook niets weten van de gangbare laatdatering van de verbondsnotie zoals Wellhausen die reeds poneerde, en diens boedelscheiding van wetsteksten en het Sinai-verbond (p. 167v.). In een aantal boeiende capita neemt de schrijfster hoofdlijnen van de boeken Genesis-Leviticus door, toegespitst op de betekenis voor geloof en ethiek. De invalshoek die zij daarbij kiest, is het kerngebod van de aandacht voor de vreemdeling, en Gods voorkeur voor wat zwak en onaanzienlijk is. Deze rode draad is vanaf Genesis 4 zichtbaar, bepaalt de hele Torah – en weerspiegelt daarin Israëls eigen positie: 'In this varied and diverse world, they were a small and insignificant group, one that yet carried the preference of God for the weak, the *hevels* of the creation' (p. 127). Hiermee raakt de auteur inderdaad aan een heel belangrijk thema in het Oude Testament, maar aan gevaar van overdrijving ontkomt zij niet: 'The theme of concern for the stranger binds together all the social and liturgical provisions that we encounter in the Torah and marks the covenant community as a holy people' (p. 230). Hierin wordt haar persoonlijke overtuiging zichtbaar: alles wat knecht en menselijke relaties aantast, dient bestreden te worden. Hoe sympathiek ook, dit dreigt tot een nieuw soort hermeneutisch criterium te worden, zoals met name merkbaar wordt in haar behandeling van struikelteksten als Deut. 7 (het uitroeingsbevel). Deze passage acht zij mythologisch, en het scenario artificieel – en de Bijbel zelf problematiseert dit soort teksten. Op deze manier kunnen we ons echter niet van de schaduwzijden van het Oude Testament afmaken. Het godsbeeld dat de auteur op basis van haar analyse van de Torah schetst, heeft gelet op het schriftgetuigenis ook nog wel donkerder kleuren dan zij aangeeft. De diepte van de menselijke schuld, de toorn en de gerechtigt-

heid van God – dat zijn lijnen die we niet mogen onderbelichten, zoals in dit boek toch wel enigszins dreigt te gebeuren.

Dat de schrijfster elke vorm van onderwaardering van het Oude Testament, of van een tegenstelling tussen het Oude en Nieuwe Testament bestrijdt, verdient onze waardering. Toch is er terdege ook verschil tussen Oud en Nieuw, en daar zou ik graag meer van hebben vernomen (bijv. het ‘maar Ik zeg u..’ van de Bergrede, of de boodschap van de Hebreeënbrieff). Een laatste punt betreft het feministische standpunt van de auteur: dit zet meer dan eens positief aan het denken, bijvoorbeeld in haar belichting van Gen. 16 en Gen. 38, maar lijkt haar toch soms ook te verhinderen voluit recht te doen aan de bijbeltekst. Haar kritiek op teksten als 1 Timoteüs 2 of 1 Korintiërs 11 en 14 is al te voorspelbaar.

H.G.L. Peels

Brad H. Young, *Meet the Rabbis. Rabbinic Thought and the Teachings of Jesus*, Hendrickson Publishers / Alban Books, Peabody, Massachusetts / Edinburgh 2007, 270 p., £ 9.99 (ISBN 9781565634053).

Met deze inleiding op het terrein van de Judaica, te weten de gedachtewereld van het rabbijnse Jodendom ten tijde van Jezus en in de daaropvolgende eeuwen beoogt de auteur tweërlei doel. Allereerst biedt hij een stuk informatie over de rabbijnse literatuur, de verschillen genres, de voornaamste figuren, stromingen en thema's. Daarnaast is het zijn doel te laten zien hoe we de prediking van Jezus alleen maar kunnen verstaan als we Hem plaatsen in het kader van het Jodendom van zijn tijd. In zijn Woord vooraf klaagt hij over de onkunde van christenen op dit punt met als gevolg een gebrek aan vergelijkende studie van het rabbijnse gedachtegoed en het Nieuwe Testament. Zoals de titel al aangeeft gaat het hem om een ontmoeting van die twee werelden. Dat is een te loven initiatief, al denk ik wel dat de Amerikaanse context die de auteur voor ogen heeft, anders is dan die in ons land waar al decennialang in opleiding en onderzoek aandacht wordt gevraagd voor de boeiende wereld van de rabbijnse literatuur.

Er komt veel aan de orde, niet altijd even systematisch van opzet, maar wel boeiend beschreven. Veel aandacht geeft Young aan de ethiek zoals die naar voren komt in het traktaat *Pirke Avot* en aan de Joodse gebeden. Ten aanzien van het Nieuwe Testament gaat de schrijver vooral in op de parallellen tussen de bergrede en de rabbijnse literatuur. De winst is dat we er oog voor krijgen hoezeer Jezus leefde en ademde in de sfeer van het Jodendom. Dat kan ons helpen weerstand te bieden aan een anti-Joodse interpretatie van het Nieuwe Testament. Toch kan ik me niet helemaal aan de indruk onttrekken dat Young in zijn te waardenen ijver om het verband te laten zien aan allerlei teksten uit het Nieuwe Testament die de botsing met Jezus' tijdgenoten weergeven, voorbijgaat of ze beschouwt als intern-Joodse discussies. Doet de schrijver bovendien recht aan de christologische prediking van het Nieuwe Testament? Zijn betoog doet me denken aan Lapide die hij dan ook met instemming citeert. Maar toch: de bergrede is toch meer dan een ethisch program of het aangeven van een *way of life*. En Jezus is toch meer dan een Thora-leraar. Het gaat me dan ook te ver als ik op p. 203 lees dat modern Jodendom en christendom takken zijn die ontspringen aan de wortel van het oude Jodendom. Hoe zit het bovendien met de relatie tot het Oude Testament?

Mijn vragen en bezwaren nemen niet weg dat ik veel waardering heb voor het informatieve gehalte van dit boek. Studiaaankwijzingen, een lijst met een beknopte verklaring van allerlei begrippen en een uitvoerig literatuuroverzicht vormen een welkome aanvulling voor wie zich op dit terrein wil oriënteren.

A. Noordegraaf

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

Eberhard Busch, *Reformiert. Profil einer Konfession*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2007, 224 p., € 24,- (ISBN 9783290174415).

Eberhard Busch, emeritus hoogleraar te Göttingen heeft (weer) een mooi boek geschreven. Hij behandelt de vraag wat gereformeerd-zijn betekent, speciaal in onze tijd. Het boek bestaat uit tien hoofdstukken en besluit met een keur aan literatuur. In het eerste hoofdstuk gaat het om het wezen van het gereformeerde geloof. Het is allereerst dat men christelijk wil zijn in de zin van het behoren bij Christus. Gods Woord is bron en norm in alle dingen. Daarom dient het geloof van de kerk steeds weer gereformeerd te worden. Dat scheidt een open houding naar andere geloofsopvattingen. In het volgende hoofdstuk actualiseert Busch dit uitgangspunt. Gereformeerden zoeken wat verenigt, maar zij kennen toch iets eigens, namelijk: wij binden God niet aan ons, maar onszelf aan God (40). Een goed voorbeeld hiervan is de belijdenis van de Verenigde Presbyteriaanse Kerk in de USA (1967), ook als het om de blijvende betekenis van Israël gaat. Dat het Woord het beslissende uitgangspunt is, illustreert de auteur met voorbeelden uit de Reformatie. De eerste stelling van Comander in het godsdienstgesprek te Ilanz in 1526 luidt namelijk: 'Die christliche Kirche ist aus dem Wort Gottes geboren; in demselben soll Sie bleiben und nicht auf die Stimme irgendeines Fremden hören.'

Vervolgens wijdt Busch een hoofdstuk aan het genadeverbond. Hij schetst momenten waarop een wissel omging doordat de historische context dominant werd in de geloofsinhoud (Semler, Lessing). Dat laat echter het goed recht van de betekenis van het genadeverbond onverlet. Christus is de Middelaar van het verbond. In hoofdstuk 5 bespreekt hij de verhouding van evangelie en wet (in deze volgorde). Binnen het genadeverbond leert de wet ons onze zonden kennen en functioneert ze als regel der dankbaarheid. Het thema van hoofdstuk 6 wordt gevormd door 'bid en werk', waarna in het volgende hoofdstuk het beeldverbod aan de orde wordt gesteld. Het gaat in het tweede gebod niet om het onzichtbaar blijven van God, maar om het voorkómen van het gevaar dat mensen over God willen beschikken (macht). Over de gemeente schrijft Busch in hoofdstuk 8 belangrijke dingen. Hij plaatst de gemeenschap van de gemeente, gebaseerd op die van en met de drie-enige God tegenover de eenzaamheid van de hedendaagse mens. De laatste beide hoofdstukken behandelen respectievelijk de ambten in de gemeente als ontvouwing van het drievoudig ambt van Christus en de verhouding kerk en staat. Beide hebben een eigen verantwoordelijkheid. De kerk kent de roeping wachter te zijn en tot de taken van de overheid behoort ook om te zorgen voor de rechte verkondiging.

Busch biedt in dit boek heel veel vanuit zijn grote kennis van de gereformeerde traditie. Het zal de lezer niet verwonderen dat hij daarbij veel van Barth tegenkomt, al gaat de auteur er op zelfstandige wijze mee om. Er zijn ook bij deze publicatie wel vragen te stellen. Mijn belangrijkste vraag is of je niet beter kunt zeggen dat in dit boek wel belangrijke thema's, maar niet de *kernen* uit de gereformeerde traditie aan de orde komen. Dan zouden toch bijvoorbeeld ook de predestinatie, de verhouding rechtvaardiging-heiliging en de sacramentsleer aan de orde hebben moeten komen.

W. Verboom

Nicolaas H. Gootjes, *The Belgic Confession. Its History and Sources*, Baker Academic, Grand Rapids Michigan 2007, 229 p., \$ 29,99 (ISBN 9780801032356).

Terwijl in Nederland al diverse studies over de *Confessio Belgica* (de Nederlandse Geloofsblijdenis) zijn verschenen, bestond daarover tot nu toe geen Engelstalige studie. Daarin is nu voorzien

door deze studie van N.H. Gootjes. Hij maakt daarbij gebruik van resultaten van vorige onderzoeken, weegt deze op zelfstandige wijze en trekt vervolgens eigen conclusies. Het viel mij op dat deze grotendeels overeenkomen met die van ondergetekende [Zoetermeer 1999].

De studie bestaat uit acht hoofdstukken. In hoofdstuk 1 schetst Gootjes de historische omstandigheden van het ontstaan van de Confessio Belgica, waarin we lezen over de gebeurtenissen van de 'chanteries' in Doornik en de vondst van het pakje binnen de muur van het kasteel aldaar op de vroege morgen van 2 november 1561. In 1561 en 1562 zijn reeds vier drukken te melden. In hoofdstuk 2 toont de auteur op grond van een door hem gevonden brief aan dat Guido de Brès (m.i. de Bres) de auteur van de confessie is geweest. In het volgende hoofdstuk gaat het om de invloed van Calvijn op de Confessio Belgica. Deze is indirect geweest, namelijk via de Franse Gallicana (1559). Na de verschijning sprak Calvijn er mede namens zijn collega's zijn goedkeuring over uit. Ook Beza heeft invloed op de inhoud van de confessie uitgeoefend (hoofdstuk 4). Dat de Confessio Belgica al zeer snel kerkelijke autoriteit bezat, toont Gootjes in het volgende hoofdstuk aan. Veel is er te doen geweest over de revisie in 1566. Tegenover hen die dit feit aanvoeren als bewijs van de betrekkelijkheid van het gezag van de confessie in zijn begintijd, laat Gootjes zien dat er helemaal geen substantiële wijzigingen in 1566 zijn aangebracht. Dan volgt de bespreking van de plaats van de Confessio Belgica vóór en tijdens de Synode van Dordrecht in 1618-1619. Amendementen van remonstrantse zijde legden niet veel gewicht in de schaal. De synode aanvaardde de Nederlandse vertaling van de belijdenis. Aan Hommius werd opgedragen een nieuwe Latijnse vertaling te maken. Hoewel nooit officieel aanvaard, is deze toch de standaardeditie geworden. Het laatste hoofdstuk bespreekt diverse vertalingen. Van de eerste Nederlandse in 1562 (vermoedelijk door G. van Wingen) tot en met een vertaling in het Portugees. Het boek besluit met tien bronteksten in een appendix, een bibliografie en een register van namen.

Gootjes heeft een waardevolle studie geleverd. Er zijn wel enkele vragen te stellen. Waarom vermeldt de auteur wel dat de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905 besloot de bekende woorden uit artikel 36 te schrappen, maar niet de herziening van dit besluit tijdens het SOW-proces? Ik mis relevante Nederlandstalige literatuur, zoals de verklaring van J. Koopmans en de studie van C. van Sliedregt over Beza. Ook blijft de opzet en inhoud van de confessie zelf onbesproken. Jammer dat de auteur niet ingaat op de ontroerende troostbrieven van De Bres tijdens zijn gevangenschap. De belangrijkste verdienste van deze uitgave is mijns inziens dat op bekwame, wetenschappelijke wijze een Engelstalige studie is verschenen over de Confessio Belgica. Dat werd toch wel tijd.

W. Verboom

Frank van der Pol, *Mosterdzaad in ballingschap. Over christelijke identiteit en geloofsrepressie in de Nederlanden. Het Cleyn Mostertzaet (1590). Auteur, facetten, tekstuigave*, Serie theologie en geschiedenis, Kok, Kampen 2007, 263 p., € 34,90 (ISBN 9789043514682).

Deze studie is de bekroning van eerdere deelstudies van de auteur. Het betreft een bewerking van een afscheidspreek over Markus 4:30-32, die twee keer gehouden is door Ysbrandus Balkius in Antwerpen, namelijk in 1567 en in 1585. Beide keren hield hij deze preek omdat er een einde kwam aan een periode van rust voor de gereformeerden in de Scheldestad. De preek is bewerkt en uitgegeven te Amsterdam in 1590. In een *Inleiding* gaat de auteur in op de omstandigheden waaronder de preek is gehouden. Er is sprake van geloofsrepressie en ballingschap na 1567. De oor-

spronkelijke preek is een stuk korter geweest dan de bewerkte uitgave.

Het boek van Van der Pol bestaat uit drie delen. Deel 1 en 2 tellen zes hoofdstukken en deel 3 bevat de tekst van de preek. In hoofdstuk 1 biedt de auteur informatie over Ysbrandus Balkius. Hij was priester te Heeg en werd gereformeerd predikant. Hij heeft behalve in Antwerpen ook diverse andere gemeenten in Engeland, Duitsland en de Nederlanden gediend. Hij gaf zijn preek in 1590 uit als ondersteuning van de vervolgte gereformeerden. In hoofdstuk 2 worden vorm en inhoud van de preek besproken. Na een voorrede (in de vorm van een brief) volgen de vijf delen van de preek. 1. Hoe de prediking het koninkrijk genoemd wordt; 2. de kleinheid van het mosterdzaad: een verachtelijk begin; 3. de kracht en de werking van het mosterdzaad; 4. de groei en uitbreiding van het zaad tot een omvangrijke boom; 5. hoe in het koninkrijk het gedrag van christenen behoort te zijn. De vijf delen bestaan uit 22 hoofdstukken, waarvan het laatste citaten van Luther bevat. In hoofdstuk 3 gaat de auteur in op de preek zelf. Hij laat zien dat allerlei aspecten van de gelijkenis oplichten vanuit de bijzondere situatie van de hoorders. In deel 2 worden in de hoofdstukken 4, 5 en 6 vanuit de inhoud van de preek interessante opvattingen van Balkius over thema's als het predikantsprofiel, de bekering en het identiteits-eigene van de gereformeerden in Antwerpen geschetst. Deel 3 geeft de tekst van de preek weer. Daarna volgen geraadpleegde bronnen en literatuur en enkele registers.

Ik zou het boek een historische diepteboring willen noemen. Met veel plezier heb ik het gelezen. Men raakt gaandeweg steeds meer onder de indruk van de geloofsmoed van de vervolgte gereformeerden in deze periode. Het fraai uitgevoerde boek maakt een zeer zorgvuldige indruk.

W. Verboom

DOGMATIEK

Oswald Bayer, *Zugesagte Gegenwart*, Mohr, Tübingen 2007, 449 p., € 39,- (ISBN 978-3-16-149466-6).

Oswald Bayer (1939) is (emeritus-)hoogleraar systematische theologie in Tübingen, en vooral bekend van zijn Luther-studies en zijn boek *Theologie* in de serie *Handbuch Systematischer Theologie*. Hij maakte naam met zijn proefschrift *Promissio* (ondertitel: *Geschichte der reformatorischen Wende in Luthers Theologie*) en publiceerde enkele jaren geleden een totaal-ontwerp *Martin Luthers Theologie*, een rijpe vrucht van vele jaren Lutheronderzoek en niet een puur historisch project, maar met de actuele betekenis van diens denken voor ogen (de ondertitel luidt dan ook: *Eine Vergegenwärtigung*).

Het hier te bespreken boek is een bundeling van opstellen over uiteenlopende thema's. Bayer heeft al meer van dergelijke bundels het licht doen zien. Ik noem hier slechts *Autorität und Kritik* uit 1991, met bijdragen over hermeneutiek en wetenschapstheorie en *Leibliches Wort* uit 1998, dat de ondertitel heeft: 'Reformation und Neuzeit im Konflikt'. Die ondertitel is wel kenmerkend voor de wijze, waarop Bayer theologie beoefent. Hij harmoniseert Luther niet met de moderniteit, zoals het neo-protestantisme dat heeft gedaan, en verdoezelt de verschillen dus niet. Hij keert zich met kracht tegen de gedachte, als zou Luther qua wijze van denken behoren tot een tijd, die na de Verlichting heeft afgedaan. Met name de nadruk van de reformator van Wittenberg op Gods werken als Schepper, aan ons en om ons heen, acht hij van groot belang. Dat accent is luthers, maar Gods werken als Schepper staat hier niet in het teken van duisternis, verborgenheid en irrationaliteit, maar ook en vooral van Gods godheid. Ook in dit boek citeert Bayer J.G. Hamann, die erop

gewezen heeft dat het eerste woord van God tot de mens is 'gij zult eten' (Gen. 2,16), en dat op de laatste bladzijde van het Nieuwe Testament te lezen staat: 'wie dorst heeft, come ...' (Opb. 22,17). Schepping en verlossing vloeien niet in elkaar over, worden ook streng onderscheiden, maar we hebben wel in beide met dezelfde God van doen. *Gott als Autor*, is de titel van een andere bundel opstellen, en daarmee bedoelt Bayer, dat God in zijn werken spreekt en dat zijn Woord werkt. Hij staat niet op afstand, maar is de alles in allen werkende.

Er kan geen sprake van zijn, hier aan de rijkdom de inhoud van de bundel refererend recht te laten wedervaren. Hij bevat namelijk niet minder dan 32 teksten, die in vijf clusters bij elkaar geplaatst zijn. Ik beperk me tot enkele verrassingen, die ik al lezend opdeed. Zo stelt Bayer uitdagend, dat de reformatorische rechtvaardigingsleer niets anders is dan het doortrekken van de lijnen van de specifiek reformatorische visie op de sacramenten. De menselijke taal is met betrekking tot de sacramenten niet duidend, tegenwoordigstelling van het heil dat niet hier is, maar omgekeerd: het sacrament is een taalhandeling, die scheppend is, wanneer namelijk een relatie tot stand gebracht wordt tussen God die belooft en de mens die zich daaraan toevertrouwt (27v). Ook over de triniteit geeft Bayer veel stof tot nadenken. Enerzijds stelt hij dat de oorspronkelijke schepping volgens Luther reeds het werk is van de barmhartigheid van de drieënige God (55), anderzijds pleit hij ervoor de leer van de triniteit pas bij het evangelie ter sprake te brengen, en niet al bij de wet. De ervaring van de aanklagende wet en de theodiceevraag - om niet meer te noemen - kunnen dan in hun scherpte aan de orde komen, als ook de aanvechting die Gods verborgenheid vaak vormt, om de drieënheid dan echt helemaal verkondiging van de in het evangelie zich openbarende God te laten zijn. Men bagatelliseert dan het probleem van het ongeloof niet en blijft ook gevrijwaard van pogingen om de drieënheid als een model voor menselijk samenleven te zien - en zo als wet (174vv).

Van Luther heeft Bayer geleerd, dat Gods almacht eschatologisch-apocalyptisch verstaan dient te worden. De almacht van zijn liefde is voor ons van een andere orde dan die van zijn verschrikkelijke verborgenheid, en nog weer anders waar Hij deze wereld in zijn geduld bewaart met het oog op zijn grote toekomst. Over almacht moet niet onder het gezichtspunt van oorzakelijkheid gesproken worden, maar vanuit het einde, waarin over al die - voor ons tegenstrijdige en verwarrende - gestalten van Gods almachtige presentie het definitieve licht opgaat (121). Bayer strijkt neo-protestanten tegen de haren in, als hij zich tegen de gedachte keert dat men Luthers tractaat van de vrijheid van een christen los van alle dogmatische 'ballast' kan lezen. Hij stelt uitdagend dat de rechtvaardiging in de 'vrolijke ruil' door Luther nu juist met de twee-naturenleer gefundeerd wordt (129). De gedachte van de *communicatio idiomatum* was voor hem een sleutel om te kunnen zeggen: wáár ik ook ben, God is mij in de mens Jezus Christus nabij. Net als in de leer van de onvrije wil en de avondmaalsleer ging het hem ook hier in de kern om de heilszekerheid (150).

Het mag duidelijk zijn, dat we hier met een rijk en rijp werk van doen hebben, waarvoor we heel wat eendagsvliegen ongelezen kunnen laten. Dit is theologie op z'n best!

G.C. den Hertog

James V. Brownson, *The Promise of Baptism. An Introduction to Baptism in Scripture and the Reformed Tradition*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2007, 223 p., \$16,- (ISBN 9780802833075).

James V. Brownson, 'James en Jean Cook' Professor of New Testament aan het Western Theological Seminary te Holland Michigan schreef een waardevol boek over het sacrament van de doop. Kenmerkend voor zijn studie is het samengaan van bijbels-theologische en praktische bezin-

ning temidden van de vele vragen die er leven in de kerk, ook over de betekenis van de doop. De auteur neemt een duidelijk standpunt in, dat wortelt in de gereformeerde traditie. Het boek bestaat uit zes delen, onderverdeeld in dertig hoofdstukken. In het eerste deel legt de auteur een principiële Bijbelse basis. Aan de orde komen de volgende onderwerpen: wat betekent het christen-zijn, de kerk, het lid van de kerk zijn, de sacramenten en de wijze waarop zij doen delen in het heil? De auteur volgt in dit deel duidelijk de lijn die in de gereformeerde traditie gangbaar is. In de volgende delen gaat het respectievelijk om de betekenis van de doop (Rom.6:3) (2), het verband tussen doop, geloof en redding (3), de kinderdoop (4 en 5), (pastorale) beslissingen in de dooppraktijk (6). Het is te verwachten dat Brownson een voorstander is van de kinderdoop en dat hij herdoop en het opdragen van kinderen afwijst. Telkens maakt hij zijn positie duidelijk vanuit zijn verstaan van de Schrift.

Het mooie van dit boek is dat het niet specifiek voor een wetenschappelijke doelgroep is geschreven, maar toch voluit wetenschappelijk verantwoord is. De toon is niet polemisch. Elk hoofdstuk eindigt met een samenvatting, enkele gespreksvragen en literatuurverwijzing. Ik las het gebodene, waarin sterk de nadruk wordt gelegd op Gods belofte en zijn genade, met grote instemming. Wel denk ik dat het goed is om ons meer te bezinnen op de verhouding tussen doop en besnijdenis in verband met de opvatting hierover van de Messias belijdende Joden.

W. Verboom

Catechismus van de Katholieke Kerk, Gooi en Sticht, Kampen 2008, 784 p., € 32,50 (ISBN 9789030407188).

In deze uitgave vinden we een complete uiteenzetting van het christelijk geloof, zoals dit officieel wordt beleden door de Rooms-katholieke kerk. Zelf spreekt het boek over een volle en onverkorte uiteenzetting van de katholieke leer. De uitgave is tot stand gekomen op verzoek van de bisschoppensynode van 1985. De Latijnse standaarduitgave bevat een apostolische brief van paus Johannes Paulus II, waarin hij de uitgave goedkeurt en bekendmaakt. Aangetekend wordt dat rekening wordt gehouden met het hedendaags catechetisch onderricht, waarbij ook gedacht wordt aan de missionaire situatie. De bisschoppen kunnen op grond van deze uitgave hun eigen leerboeken samenstellen voor priesters en catechisten. Inhoudelijk volgt het boek de Apostolische Constitutie *Fidei Depositum*.

Het geheel is opgebouwd volgens de klassieke catechetische onderdelen: Apostolicum, Sacramenten, Geboden en het Onze Vader. Elk hoofdstuk eindigt met een rubriek *In het kort*, bedoeld als samenvatting met memoriseerbare formules (19). De inhoud van deze catechismus laat een onversneden Rooms-katholiek geluid horen, heel anders dan de Nederlandse Catechismus uit 1966. Ter illustratie citeer ik de laatste zinnen van de apostolische brief van Johannes Paulus II: 'Aan Maria, de moeder van Christus, van wie wij vandaag gezamenlijk vieren dat zij met lichaam en ziel ten hemel is opgenomen, vertrouwen wij deze verlangens toe opdat ze gerealiseerd mogen worden tot geestelijk heil van alle mensen.' (7) En: 'Ter afsluiting van dit document, dat de Catechismus van de Katholieke Kerk aanbiedt, bid ik tot de allerheiligste Maagd Maria, Moeder van het mensgeworden Woord en Moeder van de kerk, om door haar machtige voorspraak de catechetische inzet van de hele kerk op alle niveaus te ondersteunen.' (13) Over seksualiteit zegt de catechismus dat zij gericht dient te zijn op de huwelijksliefde en over homoseksuelen dat zij tot kuisheid zijn geroepen. Interessant is de erkenning van de doop buiten de Romana: 'Zij die uit het geloof in het doopsel zijn gerechtvaardigd, worden in Christus ingelijfd en dragen daarom de

naam Christenen en zij worden door de zonen en de dochters van de katholieke kerk terecht als broeders en zusters in de Heer erkend.' (200). Het boek besluit met een register van onderwerpen met paginaverwijzing.

W. Verboom

Thomas Hafner, Jürg Luchsinger (Hrsg.), *Eine Taufe - viele Meinungen*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 125 p., € 14,80 (ISBN 9783290174743).

Opnieuw een boek over de betekenis van de christelijke doop. Het gaat om een aantal artikelen die een bewerking zijn van lezingen die in 2007 zijn gehouden op een studiedag van de Arbeitsgemeinschaft für biblisch erneuerte Theologie (AfbeT) in Zwitserland. Vertegenwoordigers van verschillende kerkelijke stromingen geven hun visie op de doop. Het doel ervan is om tot een eerlijke ontmoeting en uitwisseling van standpunten te komen. Het boek bestaat - na een *Inleiding* - uit vier hoofdstukken. B. Weber gaat in op de verschillende spanningsvelden die er rondom de doop bestaan. Zelf is hij van mening dat er in de Bijbel een voorkeur bestaat voor de volwassendoop. Hoofdstuk twee biedt een exegetische studie over Romeinen 6:1-14 door D. Kemmler. Wat aan het kruis voor ons gedaan is, gebeurt in de doop aan ons. B. Ott bespreekt de betekenis van de doop vanuit Mattheus 28:18-20 in missionair perspectief. Kritiek op de kinderdoop moet gezien worden tegen de achtergrond van het slijtageproces in de volkskerk. R. Kunz (gereformeerd theoloog) nuanceert - onder andere met een beroep op Barth en Moltmann - de betekenis van de kinderdoop en pleit voor een voorzichtig tweesporen-beleid.

Wie dit boek met het vorige (p.282-283) vergelijkt ziet allerlei verschillen, die ten dele te maken hebben met het verschil in context. Kiest de auteur van het eerste boek bewust en overtuigd voor de kinderdoop, de scribenten in het tweede boek nuanceren hun standpunten zo, dat er meer vragen worden opgeroepen dan beantwoord. Ondanks mijn waardering voor de poging om tot een echte dialoog te komen, is het resultaat mijns inziens teleurstellend. Juist in onze tijd is helderheid inzake de betekenis van de doop geboden boven te veel nuance.

W. Verboom

Michael S. Horton, *Covenant and Salvation*, Westminster John Knox Press, Louisville-London 2007, 324 p., € 19,90 (ISBN 9780664231637).

De auteur van dit boek, hoogleraar apologetiek en theologie aan het Westminster Theological Seminary in Californië, biedt deze publicatie aan als het derde deel van een vierdelige serie over het verbond. In dit deel bespreekt hij het verband tussen het genadeverbond en de soteriologie. Daarbij zoekt hij het gesprek tussen bijbels-theologische en systematische theologie. In hoofdstuk 1 wijst hij op de grote plaats die het verbond bij Paulus inneemt. Tegelijk geeft hij aan niet mee te kunnen gaan met het nieuwe Paulus-onderzoek (NPP van E.P. Sanders e.a.), de nieuwe Finse theologie (o.a. van J. Milbank), maar ook niet met de *Radical Orthodoxy*. De volgende hoofdstukken van het boek vallen uiteen in twee delen. In deel 1 gaat de auteur in op het verband tussen het verbond en de rechtvaardiging. Het bestaat uit vijf hoofdstukken. Veel komt hierbij aan de orde. Allereerst legt Horton uit waarom hij in de Schrift twee verbondsmodellen onderscheidt. Het gaat om het verschil tussen het verbond waarin de wet dominant is (met Adam en met Israël bij de Sinaï) en het verbond dat wordt bepaald door de genadige belofte van God (met Abraham, David

e.a.). Deze laatste opvatting vindt haar vervulling in het nieuwe verbond, waarin het evangelie de toon aangeeft. Dit verbond heeft niet alleen betrekking op de *historia salutis*, maar ook op de (persoonlijke) *ordo salutis*. De visie van Sanders (NPP) gaat te veel uit van een synthese tussen de twee verbonden, waarbij men langs de weg van de gehoorzaamheid in de weldaden van het verbond deelt. Horton kan hier niet in mee gaan en ziet het als een vorm van nomisme, zoals hij dit ook in het Middeleeuwse nominalisme aantreft. Het persoonlijke wordt ook te veel verdrongen door het collectieve (o.a. bij N.T. Wright). Ook speelt mee het verschil tussen wet en evangelie (rechtvaardiging van de goddeloze). Zij die geen verbondsgehoorzaamheid kunnen laten zien, worden toch rechtvaardig verklaard (imputatie).

In het tweede deel gaat Horton in op de verhouding tussen verbond en participatie. Het telt zes hoofdstukken. In dit deel komen fundamentele reformatorische noties aan de orde. Het *pactum salutis* garandeert de absolute prioriteit van het werk van de drie-enige God voor ons en in ons. De forensische rechtvaardiging is onlosmakelijk verbonden met de *unio cum Christo*. De visie van Osiander (essentiële rechtvaardigingsleer) wordt afgewezen. Door het deelhebben aan Christus kan het verbond tweezijdig worden als het werk van de Heilige Geest. Daardoor kan een verbondstheologie ruimte vinden voor de *koinonia* (participatie). Niet op de wijze van de neo-platonische *metathesis* (het delen in de goddelijke natuur), want God blijft God en de mens blijft mens. De *koinonia* met Christus schept een nieuwe werkelijkheid. Het gaat dan om de *sanctificatio* of wedergeboorte. Deze nieuwe werkelijkheid bestaat alleen door het spreken van God. Het ontologische zit in het forensische. Alleen zo kan men spreken over een verbondsontologie. Door het Woord vindt de roeping plaats, waardoor de rechtvaardiging plaats vindt en de keten uit Romeinen 8:28-30 werkelijkheid wordt. Alles door het spreken van God. Er ontstaat geen inwendige *habitus* in de mens, zoals men later is gaan leren. De wedergeboorte is alleen werkelijkheid als effectieve roeping. Het nieuwe leven kan men het *perlocutieve* (bewerkte) effect van het Evangeliewoord noemen. Door adoptie wordt de gerechtvaardigde erfgenaam van alle weldaden. Alles vanuit Christus en in Christus. Het gehele werk van Gods transformatie loopt uit op de glorificatie, ook te zien als een forensische werkelijkheid. Het lichaam deelt hier eveneens in door de opstanding. In een conclusie vat Horton zijn betoog samen. Het genadeverbond is de matrix van de rechtvaardiging. Zo kunnen het forensische en het effectieve samengaan. Het boek besluit met een register van onderwerpen en namen.

Ik las het boek met veel genoegen. Het is een heldere verwerking van een verbondstheologie ten behoeve van klassieke noties in de gereformeerde theologie. Het biedt een antwoord aan het nieuwe Paulus-onderzoek (NPP). Dat de auteur voortdurend het gesprek aangaat met anderen, toont niet alleen zijn deskundigheid aan, maar biedt ook een helpende hand om temidden van allerlei nieuwe ontwikkelingen een Bijbelse weg te gaan. Eén van de vragen die bij mij opkwamen is die naar de visie op de plaats van het (huidige Israël) als volk van God.

W. Verboom

C.A. van der Sluijs, *Reformatorisch leven in deze tijd. Gereformeerde spiritualiteit*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, € 18,90 (ISBN 978 90 239 2225 4).

Het is een goede zaak dat Van der Sluijs na zijn zeer kritisch getoonzette ‘Gereformeerden zonder God’ een positieve tegenhanger heeft geschreven over ‘gereformeerden mét God’, over reformatorisch leven in deze tijd. ‘Het geloofsleven wordt nu vanuit de reformatie, ofwel vanuit Schrift en belijdenis, optimaal beschreven.’ (9) Het gaat dus in zekere zin om een ideaalplaatje: hoe zou het

er uit zien wanneer het leven in overeenstemming is met het wezen van gereformeerde spiritualiteit. Dat moet de lezer voor ogen houden bij zinnen zoals: ‘We zoeken daarom als reformatorische mensen onze rijkdom alleen en uitsluitend in God’ (101).

Via een selectie uit de eigentijds moderne literatuur zoekt Van der Sluijs naar een aansluiting voor de bijbelse boodschap bij de eigentijdse, postmoderne mens. Dat is een loffelijk pogen en in overeenstemming met de roeping van elke theoloog en prediker. Het is jammer dat de verbanden tussen de citaten uit moderne literatuur en de hoofdlijnen van het betoog niet meer expliciet zijn aangegeven. Dan had het meer tot een werkelijke ontmoeting tussen twee werelden kunnen komen. Nu wordt door de auteur afwisselend met herkenning en ontstemming op de citaten gereageerd, maar het betoog staat toch over het algemeen antithetisch op het levensgevoel dat uit de citaten spreekt. Ik heb niet de indruk dat de brug gevonden wordt.

Treffend wordt aangegeven hoe de heiligheid van God aanwezig is in de kerkdiensten. De eredienst is doorademd van Gods aanwezigheid. Daar zijn wij thuis bij de hoge God. Hoofdstuk 3, ‘Gegeten en gedronken’, tegen de achtergrond van de Maranathakerk in Rotterdam, acht ik een hoogtepunt in dit boek.

De evangelische (gelijkgesteld met de ‘evangelicale’) geestesstroming komt er bij Van der Sluijs nooit goed vanaf. Hier laat hij een aversie blijken die wezenlijke ontmoeting bij voorbaat schijnt uit te sluiten. Hij noemt op p.74 ‘het doperdom als tegenbeweging op de Reformatie’. Veeleer moet deze stroming worden gezien als een radicale vleugel van de Reformatie, die ook naar mijn besef op een aantal punten is doorgeslagen, maar waarop mensen als Bucer en Calvijn positief-kritisch hebben gereageerd.

De schrijver heeft zekere literaire gaven. Toch zijn de veelvuldige woordspelingen nogal eens gezocht en werken op den duur vermoeiend. De opzet van zijn boek is niet helder. Hij werkt meditatief en associatief. Het boek is niet geschikt om in één adem uit te lezen. Men doet er beter aan een enkel hoofdstuk apart te lezen en rustig te overdenken. Dan heeft de auteur ons zeker wat te zeggen en zet hij ons op het spoor van kernen van gereformeerde spiritualiteit. Bijvoorbeeld in het volgende citaat: ‘Voor reformatorische gelovigen zal de heiliging onmiddellijk en dynamisch verbonden zijn met de rechtvaardiging. Zij benadrukken daarbij dat de heiliging geen moment op zichzelf kan bestaan en staan. Het is er hen alles aan gelegen er voortdurend op te wijzen dat de heiliging van het leven regelrecht opkomt uit het geloof. Daar heeft de levensheiliging de schittering van de genade. En daarom kunnen zij de levensheiliging geen moment isoleren van het rechtvaardigend geloven. Iedere wettische dwang of drang is hun vreemd. Zij zijn zo zeer gewillig bekleed met Jezus. Door te zien op de gewilligheid van Jezus’ (141).

Reformatorische mensen hebben een ongelofelijke eerbied voor de kerk, zo houdt Van der Sluijs ons voor. Twee treffende citaten: ‘Om deze reden zijn ze er van overtuigd dat de kerk niet kan breken of scheuren, want haar geestelijke heelheid en eenheid maken dit ten enenmale onmogelijk’ (171). ‘Wij luisteren door alle betrekkelijke zaken heen tot op de apostolische en profetische boodschap en wij vangen de belijdende klanken van de eerste christengemeenten op. Zij raken ons hart en ons leven. Al doende weten we ons opgenomen in het waarlijk katholieke belijden van de kerk der eeuwen. Zij leert ons het betrekkelijke van het kerkelijke en godsdienstige denken en leven dat op zichzelf betrokken is, en leert ons in toenemende mate een en ander betrekkelijk te maken. Zo wensen wij eenzaamheid en eenkennigheid te voorkomen...Levend vanuit de rijke erfenis van de reformatie reiken we elkaar de hand over landsgrenzen en kerkmuren heen’ (182, 186).

ETHIEK

Anthony Bash, *Forgiveness and Christian Ethics*, New Studies in Christian Ethics Vol. 29, Cambridge University Press, Cambridge 2007, 208 p., £ 45,- / \$ 85,- (ISBN 9780521878807).

De auteur van dit 29ste (!) deel in de serie *New Studies in Christian Ethics* is nieuw-testamenticus. Het verbaast dan ook niet, dat in het centrum van het boek een hoofdstuk staat, dat is gewijd aan vergeving in het Nieuwe Testament. Eraan vooraf gaan hoofdstukken over o.a. vergeving en psychologische therapie en de relatie tussen gerechtigheid en vergeving. Die opzet zegt wel iets over de kaders, waarbinnen de Schrift beluisterd wordt. De auteur ziet vergeving als een maatschappelijk 'goed', dat zowel slachtoffers als daders ten goede komt en waarbij ook de samenleving uiteindelijk wel vaart (182). Die gedachte is gefundeerd in zijn overtuiging, dat vergeving niet iets specifiek christelijks is, maar een mogelijkheid is voor alle mensen, omdat ze in Gods beeld geschapen zijn. Wanneer mensen vergeven, beantwoorden ze daarmee aan de genade van God die allen ten deel valt en participeren ze in Gods verzoenende werk in deze wereld (178). Vergeven is een morele deugd, het volgen van een ideaal en een manier van leven, die Jezus in praktijk heeft gebracht. Aan het kruis heeft Jezus het kwaad dat Hij heeft ondergaan 'geabsorbeerd', zonder drang tot vergelding, woede of haat (145).

Wanneer kunnen vergeven een morele waarde is, staat dat dan niet op gespannen voet met de morele afkeuring van bepaalde handelwijzen? Bash ziet daar - terecht m.i. - geen tegenstelling in. Ook als ik een dief vergeef, kan ik de overtuiging dat stelen verkeerd is handhaven. Maar - de volgende vraag - hoe moet het dan met straf? De auteur acht het moeilijk te verdedigen, dat men werkelijk vergeven heeft, als men ook straft (59). Hij ruimt echter een beperkte plaats in voor straf als onderdeel van een proces van reïntegratie van de overtreder in de samenleving, waarin hij of zij opnieuw burger wordt, die op moreel verantwoorde wijze handelt (142v; 151). In straf als vergelding proeft hij echter 'thirst for retribution' (151); vergeving kent hij een hogere morele status toe. Vergeving na straf is dan nog wel een vorm van vergeving, maar de glans van het altruïstische is eraf. Als vergeving het hoogste goed is, moet de gedachte van de dood als straf wijken, niet alleen in de samenleving en in de ethiek, maar ook in het hart van het christelijk geloof. Christus stierf niet in Gods oordeel, maar Hij 'suffered by God' (143). Niettemin moet Bash toegeven, dat het zo lastig wordt om de idee van Gods gerechtigheid in overeenstemming te brengen met die van begenadiging. De eigen theologische visie van de auteur heeft het hem moeilijk gemaakt recht te doen aan de vernietigende werking van het kwaad, dat mensen elkaar aandoen. Bij het lezen kwam mij nogal eens het bekende woord van Anselmus in de gedachten: 'Nondum considerasti, quanti ponderis sit peccatum.'

G.C. den Hertog

Seung-Goo Lee, *Kierkegaard on Becoming and Being a Christian. The Relation of Christianity to the Ethical Sphere of Existence in the Thought of Søren Kierkegaard*, Studies in Reformed Theology Supplements 3, Meinema, Zoetermeer 2006, 437 p., € 37,50 (ISBN 9021141206).

Het gaat hier om een dissertatie die al in 1990 werd verdedigd aan *St Andrews University* (Schotland), maar nu pas is uitgebracht in de IRTI-serie 'Studies in Reformed Theology'. De auteur is hoogleraar systematische theologie aan het *Kukje Theological Seminary* in Seoul (Zuid-

Korea). Titel en ondertitel geven samen weer wat het thema van deze studie is. Lee stelt zich ten doel te laten zien, dat in de ogen van Kierkegaard christen-zijn iets gans anders is dan een verdieping van een in ethisch opzicht gewetensvol bestaan. Er is geen vloeiende overgang van de sfeer van de ethiek naar die van het geloof, maar een breuk. Geloven bepaalt niet alleen iemands levensstijl, maar ook diens epistemologische positie en is eerder te omschrijven als een totaal-visie, die is gefundeerd in het geloof in Jezus Christus. Lee vergelijkt het met een 'paradigm-shift' in de zin, zoals die bekend is geworden door Thomas S. Kuhn.

Het boek is verdeeld in drie grote hoofdstukken. Het eerste is getiteld 'Ethiek'; daarin betoogt Lee, dat volgens Kierkegaard de christen niet maar tijdelijk de sfeer van een *common sense* ethisch denken verlaat, maar ieder moment van zijn leven verstaat en beleeft in relatie tot Gods wil met zijn leven. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de problematiek van het 'zelf': definiëren we ons 'zelf' immanent óf vanuit bijvoorbeeld Galaten 2,20: 'ik leef, dat is: niet meer mijn ik, maar Christus leeft in mij'? Het derde en laatste hoofdstuk richt zich op de vraag van de epistemologie. Hoe is de verhouding van geloven en weten?

De auteur schrijft helder en gaat de discussie met andere Kierkegaard-interpretaties niet uit de weg. Hij neemt een uitgesproken standpunt in, door Kierkegaard te tekenen als iemand, die in een door de Verlichting - Kant, Hegel en Schleiermacher - beheerst Denemarken een reformatorische positie inneemt. Het verbaasde me - vooral in het licht van de uitkomst van zijn onderzoek -, dat Lee Bonhoeffer wel noemt, maar in het geheel niet ingaat op diens boek *Nachfolge*. Bonhoeffer toont zich juist in dat boek sterk door Kierkegaard geïnspireerd en de strekking ervan ligt heel dicht bij de Kierkegaard, zoals die uit het onderzoek van Lee naar voren komt.

G.C. den Hertog

Karin Scheiber, *Vergebung. Eine systematisch-theologische Untersuchung*, (Religion in Philosophy and Theology 21), Mohr, Tübingen 2006, 332 p., € 59,- (ISBN 9783161488931).

Dit boek van een jonge Zwitserse theologe (geb. 1972) diende in 2005 als dissertatie aan de theologische faculteit van de universiteit van Zürich. Promotor was prof.dr. I.U. Dalferth. Vorig jaar kreeg ze voor deze studie één van de tien *John Templeton Awards for Theological Promise* toegekend. Na lezing van het boek acht ik toekenning van die prijs geheel verdiend.

Deze studie heeft een heldere opzet. In de inleiding zet de auteur uiteen, dat ze zich met twee 'hermeneutische cirkels' geconfronteerd zag. De eerste was, dat ze niet een bepaalde bevredigende omschrijving van vergeving zag, die ze als uitgangspunt kon nemen. De onhelderheid op dit punt werkte door op een tweede niveau, namelijk van de vraag, waar te beginnen. Is het de aangewezen werkwijze om bij menselijke vergeving in te zetten en van daar uit door te stoten naar wat Gods vergeving is - van de ethiek naar de dogmatiek - of omgekeerd? Ze heeft voor het laatste gekozen en haar studie in drie delen verdeeld. In deel I onderzoekt ze het bijbels spreken over goddelijke vergeving, en wel in een trinitarische structuur: achtereenvolgens over God de Vader vanuit het Oude Testament, dan in hoofdstuk 2 over Jezus in de Evangeliën en in hoofdstuk 3 over het werk van de Geest, waarbij ze met name naar Paulus kijkt; invalshoeken zijn hier het 'in Christus' en de gemeente als lichaam van Christus.

Het tweede - omvangrijkste - deel van de studie is gewijd aan de tussenmenselijke vergeving (blz. 116-277). Hier komen diverse ethische visies op vergeving, zoals onder anderen die van Kant, P.F. Strawson en J. Murphy / J. Hampton, aan de orde. Scheiber zoekt naar mogelijkheden

om schuld en vergeving te verstaan als ‘kommunikatives Interaktionsgeschehen’ van morele actoren, die tot elkaar in een morele relatie staan (144). Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de ‘taalhandeling’ ‘Ik vergeef je’ en daar blijkt - Scheiber schrijft het al in de inleiding - dat ze zich met haar denken in de lijn van de angelsaksisch-analytische traditie beweegt. Ze betoogt hier dat voor vergeving slechts een moreel afkeurenswaardig handelen in aanmerking komt, dat door iemand begaan is, die uit vrije wil en daarmee in morele verantwoordelijkheid handelde (229). Het betekent wel, dat het veld van de bezinning drastisch wordt ingeperkt. De moeder van de jongen, die de generaal in Dostojewski's *De gebroeders Karamazow* door zijn honden liet verscheuren, kan de generaal niet vergeven, ook al is het voor haar ogen gebeurd en is zij zelf evenzeer geraakt. Vergeving kan alleen plaatsvinden in de directe persoonlijke relatie van dader en slachtoffer, en mits er sprake is van berouw.

Het derde deel is naar verhouding klein van omvang - 35 pagina's - en daar wordt wat in de eerste twee delen uiteengelegd werd weer op elkaar betrokken. De vergeving van God en die van mensen wordt met elkaar vergeleken; ook wordt aandacht gegeven aan Gods toezegging van vergeving als vooronderstelling van vergeving tussen mensen onderling. Het lukt de schrijfster naar mijn gedachte evenwel niet echt om de innerlijke eenheid te laten zien. Als mensen elkaar iets aandoen is Gods ‘geraakt’ zijn daardoor - zo meen ik haar te begrijpen - toch iets ‘naast’ de schuld die we als mensen ten opzichte van elkaar hebben. Het zijn twee dimensies die elkaar wel snijden, maar geen werkelijkheden die in elkaar grijpen. Een denken in communicatieniveau's blijkt toch niet in staat recht te doen aan diepe en wezenlijke bijbelse en reformatorische verbanden. Dat neemt niet weg, dat ik deze studie met vrucht gelezen heb en uitzie naar het *Habilitationsschrift* over wilsvrijheid en predestinatie, waaraan de auteur momenteel werkt.

G.C. den Hertog

Jacques Schenderling, *Beroepsethiek voor pastores*, Damon, Budel 2008, 238 p., € 22,90 (ISBN 9789055735819).

Wie over beroepsethiek praat denkt daarbij doorgaans aan het terrein van artsen en hulpverleners. Maar de laatste tien jaar komen ook de kerkelijke ambtsdragers in het vizier. De wijze waarop zij hun ambt vervullen is anders geworden. De samenleving verandert, de kijk op ambt en gezag evenzo. Conflicten tussen predikanten en gemeenten zijn geen zeldzaamheid. Seksueel misbruik en financiële onregelmatigheden door predikanten zijn helaas regelmatig in het nieuws. Voeg daarbij nog het functieverlies van de kerk en de toegenomen pluraliteit in de gemeenten en het zal duidelijk zijn dat de vraag naar de ethiek van pastores een aangelegen vraag is. Daarbij is te denken aan de ethische vragen die voortvloeien uit de wijze waarop de pastor zijn ambt vervult en zijn taak opvat, maar ook aan vragen die door gemeenteleden aan hun pastores worden voorgelegd.

Wat mogen gemeenteleden van hen verwachten? Waaraan hebben pastores zich te houden? De kerkorde kent regelingen voor het opzicht over belijdenis en wandel, terwijl al vele jaren in de formulieren tot bevestiging van ambtsdragers een bepaling omtrent het ambtsgeheim is opgenomen. In de geschiedenis is er met name in de rooms-katholieke kerk een bepaalde casuïstiek ontwikkeld. In de protestantse sfeer is dat veel minder het geval, zeker in Nederland. Het boek van Schenderling - vrucht van een welbestede studieverlof - voorziet dan ook in een behoefte. De schrijver gaat in een theoretisch deel in op de vragen rond ambt, beroep en ethiek, de functies van het ambt in het Nieuwe Testament en wat daaruit te leren valt voor vandaag, alsmede kernwaarden voor pastores, zoals betrouwbaarheid, respect voor autonomie, waarachtigheid en bereidheid tot

dienen. In deel twee komen praktische zaken aan de orde zoals de verhouding tussen ambt en persoon, ambtelijke praktijk en privé-leven, omgaan met informatie, met financiën en met relaties. Aan elk hoofdstuk zijn discussie- en verdiepingsvragen toegevoegd zodat het boek ook geschikt is om in kerkenraden en kringen besproken te worden.

Het boek ademt een nuchtere toon. De auteur overvraagt zijn doelgroep niet, maar zet wel een aantal puntjes op de i en neemt terecht afstand van een ambtsvisie, liever nog: een domineescultuur waarin voor de mondigheid van het gemeentelid geen ruimte is en ambtsverheerlijking niet zelden tot allerlei ongelukken leidde. De nadruk ligt op een functionele benadering van het ambt als een dienst in het midden van de gemeente. Evenwichtig schrijft hij over de professionalisering van het ambt. Het hoofdstuk over de bijbelse gegevens is boeiend. Terecht wijst de schrijver op de contextuele benadering waarbij allerlei gegevens niet direct op een noemer zijn te brengen. Wel gaat hij me iets te snel mee met hen die nog al wat verschil zien tussen de vroege brieven van Paulus en de latere Pastorale brieven. Al kunnen we de situatie van de eerste eeuw niet kopiëren, er valt niettemin te leren van de aanwijzingen van de apostelen. Een doorgaande lijn in het bijbels getuigenis is dat wie geroepen is tot leiding geven in de gemeente niet mag heersen, maar heeft te dienen en oog moet hebben voor de verscheidenheid binnen één gemeente. Over de omgang met macht, bezit en arbeid worden mooie dingen gezegd. Ook de kerkhistorische gegevens alsmede de beschrijving van de verschillende gevallen uit de (voornamelijk r.k.) literatuur zijn boeiend.

In het praktische deel worden behartigenswaardige opmerkingen gemaakt over de wijze waarop pastores en kerkelijke werkers hebben om te gaan met financiële zaken, met relaties en met hun tijd. Pastores dienen ingetogen om te gaan met wat gemeenteliden soms aanreiken. Betrouwbaarheid en eerlijkheid betekenen dat zij vooral als het gaat om giften en gaven, er niet op uit mogen zijn zichzelf te fêteren. Een bloemetje of een boekenbon vormen wat Schenderling betreft de grens van wat je als ambtsdrager mag accepteren. Dat met name de vragen rondom relaties en seksualiteit ter sprake komen, laat zich gezien alles wat er de laatste jaren over geschreven is, verstaan. Het luistert immers nauw. Een predikant of pastor die op dit punt in opspraak komt, berokkent niet alleen mensen schade, maar schaadt ook het imago van de kerk in de wereld. In een interview met het CW zegt de auteur: ‘Dominee ben je ook buiten werktijd’. Schenderling schreef een voortreffelijk en gedegen boek – wellicht hier en daar wat wijldopig en overladen – dat naar ik hoop zijn weg zal vinden. Kennisname en verwerking zijn voor alle kerken van betekenis. Van harte aanbevolen.

A. Noordegraaf

PRAKTISCHE THEOLOGIE

Rein Bos, *Wij hebben gehoord dat God met u is. Preken vanuit het Oude Testament*, Boekencentrum, Zoetermeer 2004, 351 p., € 26,50 (ISBN 9023916301).

Van het inmiddels veel gebruikte boek van Rein Bos verscheen augustus jl. een Engelse vertaling: *We Have Heard That God Is with You. Preaching the Old Testament* (Eerdmans, Grand Rapids, \$ 28,00, ISBN 0802807704). Hiermee krijgt dit werk een veel bredere verspreiding, die het ook zeer waard is. De vraag hoe we over oudtestamentische teksten op een goede christelijke wijze kunnen preken, houdt velen die wekelijks naar de kansel heen werken sterk bezig. In die wetenschap, met liefde voor het Woord en passie voor preken heeft Bos dit boek geschreven, op het breukvlak van hermeneutiek en homiletiek.

In de loop der eeuwen zijn allerlei benaderingen beproefd, die zeker niet allemaal recht deden aan het eigene van het Oude Testament. Bos laat de diverse modellen de revue passeren, geïllustreerd met preekfragmenten, en voorziet ze van plussen en minnen. Het eigen model dat hij ontwikkelt bedoelt maximaal recht te doen aan de veelkleurige omgang van de nieuwtestamentische auteurs met het Oude Testament (inclusief de wijze waarop in de citaten communicatieve patronen verschuiven), en verwerkt inzichten uit de kerkgeschiedenis en recente tijd. Het resultaat is een open en flexibel model, een gelaagd hermeneutisch concept dat als 'sleutelbos' getypeerd wordt. Zijn hermeneutische grammatica actualiseert en dynamiseert een viervoudige schriftzin: de *sensus israeliticus*, de lijn naar Christus, een ecclesiologische recontextualisatie en de eschatologische dimensie. Terecht wijst Bos een hermeneutisch eenrichtingsverkeer af, de relatie tussen oud en nieuw is niet in één formule te vangen. De hoofdstukken in het derde deel, dat de uitwerking van zijn homiletische hermeneutiek biedt, behoren tot de mooiste van het boek. Hier komt Bos dicht bij de teksten van het Oude Testament en trekt hij prachtige lijnen, waar predikanten mee aan de slag kunnen. Bos heeft velen aan zich verplicht, met deze eerlijke studie waarin hij zelfstandig nieuwe wegen zoekt. Preken over het Oude Testament is niet altijd eenvoudig, en de geschiedenis van de homiletiek laat vele uitglidders zien. Goede literatuur over deze thematiek is schaars; daarom verdient naast het bekende boek van Sidney Greidanus (*Preaching Christ From the Old Testament*) deze studie van Bos een plaats in vele pastorieën.

Bos' concept vraagt om een bespreking die de grenzen van een recensie verre te buiten gaat. Ik volsta hier met een enkele kritische opmerking, daarbij tegelijk opmerkend dat mijn waardering deze ruimschoots overtreft. Hoewel Bos zeker oog heeft voor het belang van de notie van de heilsgeschiedenis, speelt deze in de homiletisch-hermeneutische sleutelbos die hij aanreikt om de tekst te kunnen recontextualiseren, hoegenaamd geen rol. Het lijkt erop dat Bos het Oude Testament en het Nieuwe Testament haast op één lijn stelt en de discontinuïteit onvoldoende verwerkt.

Dat komt mijn inziens op twee punten uit. Ten eerste in een wel érg sterke accentuering van de blijvende plaats van Israël. Voortdurend wordt de *sensus Israeliticus* beklemd, terwijl ontkend wordt (blz. 222v., 257) dat het Oude Testament toch ook een geschiedenis schetst van Israëls 'falen' ('Geschichte des Scheiterns'), waardoor Gods weg met Israël vanwege menselijke ontrouw gedurig dreigt vast te lopen. Zeker, Gods verkiezing van Israël valt in het Nieuwe Testament niet weg, de kerk komt niet in de plaats van Israël, maar tegelijk moet gezegd dat in het licht van Christus' werk de specifieke plaats en roeping van Israël (een licht voor de volken te zijn) niet onveranderd is gebleven. Ten tweede in het verzet tegen de 'comparatief'. Jezus brengt geen plus bovenop de openbaring van het Oude Testament, en omgekeerd ontmoeten we in het Oude Testament geen boodschap die we in het Nieuwe Testament al beter en dieper hebben vernomen, aldus Bos (blz. 243, cf. 256v.). 'Comparatieve verbindingen impliceren dat het Nieuwe Testament meer te bieden heeft dan het Oude Testament', en dat is volgens Bos fout (blz. 256). Naar mijn mening komt dit echter neer op een gelijkstelling van de twee Testamenten, die zowel aan de toenemende verwachting van een nieuw verbond in het Oude Testament als aan de onmiskenbare comparatief in het Nieuwe Testament (bijv. het *mallon* van 2 Kor. 3, het *kreitton* van Hebr. 12 of de tegenstelling *skia* – *sooma* in Kol. 2:17) onvoldoende recht doet. Mijns inziens wordt de christelijke prediking van het Oude Testament erg kwetsbaar als het (heils)historische reliëf onvoldoende wordt verwerkt, omdat dit bepaald niet indifferent is voor de visie op en waardering van ethische en religieuze voorstellingen. Belangrijker echter is het grote punt dat Bos wil maken: onze preken moeten bijbels-theologisch weer echt inhoud en kracht hebben – en hiervoor reikt hij ons veel aan. Een slotopmerking over stijl en presentatie: pakkend, helder, toegankelijk.

Corja Menken - Bekius en Henk van der Meulen, *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*, Kok, Kampen 2007, 360 p., € 24,50 (ISBN 9 789043 513630).

Wie dit boek ter hand neemt, kijkt in de spiegel. Letterlijk omdat heel origineel op de omslag een spiegelend vlak is aangebracht. Vooral echter kijkt de lezer(es) van dit boek als pastor in de spiegel. De eerste auteur is geschoold in de pastorale psychologie, de tweede is vanuit systematisch-theologische achtergrond een uitnemend pastoraal theoloog. Beider kennis en expertise worden in dit leerboek verenigd. Het academisch niveau sluit de betrokkenheid op de praktijk niet uit. Achtereenvolgens komen aan de orde de kunst van het reflecteren en de reflectieve pastor /geestelijk verzorger en een aantal gangbare theorieën aan de hand van de thema's 'presentie', 'de spirituele dimensie van het pastoraat' en 'de ethiek van het pastorale handelen'. In het derde deel worden verschillende verbatims en casussen geanalyseerd met behulp van theoretische invalshoeken.

Dit boek is zeker niet alleen voor het onderwijs aan de theologische faculteiten, maar ook voor de zelfstudie en nascholing van pastores met jarenlange ervaring een aanwinst.

J. Hoek

Bram de Muynck, *Een goddelijk beroep. Spiritualiteit in de beroepspraktijk van leraren in het orthodox – protestantse basisonderwijs*, Groen, Heerenveen 2008, 488 p., € 29,95 (ISBN 9789058299974).

In deze lijvige dissertatie komt een boeiend thema aan de orde met betrekking tot de identiteit van de leraren in het christelijk basisonderwijs. Wat is de aard van de spiritualiteit van deze beroepsgroep en hoe werkt dit door in de beroepspraktijk? Hoe verhouden zich professie en confessie? De schrijver gaat bij de beantwoording van zijn onderzoeksvragen grondig en methodisch te werk. In een theoretisch deel gaat hij in op de betekenis van het begrip 'spiritualiteit' en de invulling er van in het gereformeerd protestantisme. Ik heb bewondering voor de wijze waarop de auteur de stroom van literatuur verwerkt heeft. En die bewondering is er eveneens voor het tweede deel, een empirisch onderzoek volgens de kwalitatieve methode waarbij de onderzoeksgegevens verzameld werden via diepte-interviews onder twintig leerkrachten. Daarnaast hebben meer dan 100 leerkrachten meegewerkt aan een vragenlijst. Met name de verslagen van de interviews heb ik geboeid gelezen. Ze bieden een helder inzicht in de wijze waarop leerkrachten op reformatorische scholen en vrijgemaakt-gereformeerde scholen omgaan met identiteitsvragen in hun werk, de spanningen die dat soms oplevert naar besturen en de kerkelijke achterban. Helder komen de spirituele verschillen naar voren tussen de door de Nadere Reformatie gestempelde spiritualiteit van reformatorische leerkrachten en de verbondsvisie van de vrijgemaakt gereformeerden. Ook de wijze waarop ze hun geloof verbinden met hun staan in de cultuur is zoals te verwachten valt verschillend. Wat me te denken gaf, is de manier waarop met name reformatorische leerkrachten in sommige gevallen omgaan met de spanning tussen hun eigen visie op geloof en kerk-zijn en de ideeën van de kerkelijke achterban.

Het is jammer dat de auteur zich tot de twee genoemde categorieën beperkt. Het gereformeerd protestantisme is breder, maar ook het orthodox-protestants christelijk onderwijs dat zich gebonden weet aan de Schrift en verbonden met de confessie gaat de door de auteur gestelde grenzen te buiten. Ik begrijp dat de schrijver zijn terrein moest afbakenen, maar de tweedeling 'bevindelijk-gereformeerd' en 'vrijgemaakt-gereformeerd' lijkt me meer ingegeven door de verzuiling dan

dat ze recht doet aan de breedte van de gereformeerde spiritualiteit. Een belangrijk deel van de gereformeerde gezindte – hervormd–gereformeerden en confessionelen – komt niet in beeld. Je ziet dat ook doorwerken in de kijk op de opleidingsinstituten. Op p.89 is sprake van de eigen reformatische of gereformerd–vrijgemaakte pabo. Waar blijft de pabo-afdeling van de CHE denk je dan.

Deze kritische noot neemt mijn grote waardering voor dit boek niet weg. Ook wie zich niet direct verbonden weet met de door de auteur genoemde groepen kijkt toch in een spiegel die hem bepaalt bij vragen die voor de doordenking van de taak van het christelijk onderwijs van groot belang zijn. De omgang met de Bijbel, de pedagogische relatie gestempeld door een bijbelse mensvisie waarin leerkracht en leerling gelijkwaardig voor God staan, het zelfbeeld en de biografie zijn voor de beroepsuitoefening van eminent belang. De auteur maakt op grond van zijn onderzoek duidelijk dat spiritualiteit niet alleen tot uiting komt in zingen, bidden en het vertellen van het bijbelverhaal, maar ook in het gesprek met kinderen en het omgaan met moeilijkheden en in de aandacht en openheid naar kinderen toe. Boeiend is de beschrijving van de motieven die leerkrachten van betekenis vinden voor hun werk: geborgenheid bieden, zorg bieden, God leren kennen, godsbesef bijbrengen, nieuwsgierigheid wekken en willen toerusten. De schrijver maakt ook helder dat jeugdervaringen en mensen die voor leraren in hun jeugd identificatie- figuren waren van invloed zijn op de wijze waarop zij zelf voor de klas staan.

Ik acht me niet competent de onderwijskundige betekenis van dit boek naar waarde te schatten. Maar ik denk dat voor de samenwerking tussen kerk (kerkelijke ambtsdragers) en school bestudering van dit boek van grote betekenis is. Een hartelijke gelukwens aan het adres van de schrijver is op zijn plaats. En een verzoek: misschien ziet hij kans om dit compacte boek in een verkorte en gepopulariseerde versie te bewerken. Het christelijk onderwijs zou er mee gediend zijn.

A. Noordegraaf

Peter Hendriks, *7+1. Basiscursus Geloven voor jongeren. Handleiding met cd-rom en Toppers van geloven*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 91 p. en 111 p., € 19,50 (ISBN 9789023918141).

Deze uitgave is een speciale jongerenversie van de 7+1 basiscursus *Geloven*, een methode die reeds eerder verscheen. Deze nieuwe catechesemethode is bestemd voor jongeren boven de zestien jaar en is tot stand gekomen in samenwerking met JOP (jeugdorganisatie van de PKN) en het missionaire werk van de PKN. De uitgave bestaat uit een handleiding en een bijbehorend cursusboek. De cursus is bedoeld voor een serie van zeven bijeenkomsten, telkens voorafgegaan door een gezamenlijke maaltijd. Tijdens de bijeenkomsten gaat het om ontmoetingen rondom Bijbelverhalen, waarin de hoofdthema's van het christelijk geloof aan de orde komen. De doelstelling van de cursus is dat jongeren zelf kunnen ontdekken wat het christelijk geloof voor hen zou kunnen betekenen.

Het geheel ziet er goed verzorgd uit. Het aantal mogelijkheden aan werkvormen is legio. Men kan bijvoorbeeld werken met een cd-rom. Toch rijzen er bij mij vragen bij deze methode. Komt de informatie betreffende wezenlijke, bijbelse thema's niet te kort? Waarom krijgt het plaatsvervangend lijden en sterven van Jezus Christus geen aandacht. Hoe ziet de auteur de heilsfeiten? Is het geloof in Christus niet noodzakelijk? Zo zouden er meer vragen te stellen zijn. Ik denk dat deze catechesemethode niet in de plaats van de gewone reguliere catechese aan de jongeren van de gemeente moet worden gebruikt.

W. Verboom

Arjan Plaisier e.a. (red.), *Wie het zwaard opneemt. Klassiek theologisch licht over een vreeswekkend thema* (Utrechtse Cahiers), Boekencentrum, Zoetermeer 2007, 56 p., € 7,50 (ISBN 9789023922056).

De hoeveelheid literatuur over het geweldthema dijt gestaag uit, maar wat bereikt hiervan het grondvlak van de kerken? In dit tweede deeltje van de Utrechtse Cahiers onderneemt een zevental auteurs een geslaagde poging om een ‘aanzet tot bezinning in de gemeente’ te geven. Een diepere analyse en doordenking van de problematiek van geweld en geloof wordt niet geboden, maar wel trekken de auteurs waardevolle lijnen en bieden zij soms prikkelende en tot nadenken stimulerende one-liners. Het terrein dat ze beslaan is breed: geweld in de kerkgeschiedenis, het recht op zelfverdediging en de verhouding kerk-staat in dezen, het oud- en nieuwtestamentische getuigenis, geweld in de Islam, in het persoonlijke geloofsleven (‘de strijd des geloofs’) en geweld tegen christenen in Latijns-Amerika en het Midden-Oosten. De ene bijdrage is overtuigender en spreekt meer aan dan de andere. Boeiend is bijvoorbeeld de wijze waarop Ewald Mackay, die in vogelvlucht de kerkgeschiedenis doorgaat, het dilemma van een christen verwoordt: steeds geneigd tot de vrede, maar soms geroepen tot de zwaarmacht. Hij onthoudt zich van snelle oordelen (bijv. dat na Constantijn de zondeval van het christendom plaatsvond) en geeft goede voorbeelden (bijv. de worsteling van de *Kreisauer Kreis* voor de aanslag op Hitler in 1944). Fraai zijn ook de bijdragen van Nico den Bok over de vragen naar het recht op zelfverdediging en de legitimiteit en grenzen van overheidsgeweld.

De positie van christenen en de relatie met de Islam krijgt de nodige aandacht. Sam Janse trekt een lijn van Mohammed A. (622 n.Chr.) naar Mohammed B. vandaag: godsdienstvrijheid kent de Islam niet, en voor geweld kan men zich terecht op de sharia beroepen. Niet echt sterk vind ik zijn formulering dat geweld ‘een ingrediënt van de oersoep van de islam’ is (p. 16). Evenmin maak ik het mee als Josef Estermann de uitsluiting van vrouwen uit kerkelijke ambten typeert als een vorm van godsdienstig gemotiveerd geweld, of de veroordeling van bepaalde bevrijdingstheologen door de Vaticaanse Congregatie voor de Geloofsleer zonder pardon gelijkstelt met een schending van de Mensenrechten door de Moederkerk. Een beetje meer zorgvuldigheid had hier wel gekund. Grote vragen worden beknopt en soms te snel behandeld door Arjan Plaisier in zijn beide bijdragen over geweld in het Oude Testament en in het Nieuwe Testament. Wanneer hij onderscheid maakt tussen fragmenten uit het Oude Testament die blijvende betekenis hebben als historische wegwijzers naar de vervulling, en de moraal van die fragmenten die gemeten wordt aan en overstegen wordt door Jezus Christus, zijn wel enige hermeneutische en bijbels-theologische opmerkingen te maken. De notie van (voortgang in) de heilsgeschiedenis ontbreekt geheel. Ook bij passages over de interpretatie van het kruis (‘keerde God zich tegen Jezus?’) en de universaliteit van de verzoening plaatste ik vraagtekens. Maar als geheel kan het boekje goed dienst doen als een eerste oriëntatie in de vragen over geweld, die ons allemaal aangaan.

H.G.L. Peels

CULTUUR

Huub Oosterhuis, *Wie bestaat. Nieuwe gedichten*, Derde druk, Ten Have, Kampen 2008, 110 p., € 19,90 (ISBN 978 90 259 5858 9).

Huub Oosterhuis, een van de voorgangers van de Amsterdamse Studenteneklesia, de onafhankelijke geloofsgemeenschap die samenkomt in de Rode Hoed te Amsterdam, schreef 50 jaar geleden

zijn eerste kerklied. Hij was toen nog ingekaderd in de Rooms-Katholieke Kerk: in 1964 werd hij tot priester gewijd, maar vanwege zijn huwelijk in 1970 werd hij door de kerkelijke instanties geschorst. Oosterhuis bleef zich echter als priester beschouwen en bleef als zodanig actief. Als dichter kreeg hij vooral bekendheid door zijn kerkliederen, waarvan hij er vele produceerde.

Dit jaar verscheen de bundel *Wie bestaat*, geen kerkliedbundel maar een dichtbundel die vooral opvalt door de autobiografische inslag, blijkens gedichten over zijn kinderen, over de dood van zijn vader en broer en over zijn vriendschap met prins Claus.

Het menselijk *bestaan* van geboortepijn tot stervenspijn, de kwetsbaarheid en nietigheid van de mens, het verschopt zijn van zovelen op deze aardbodem, het gebrek aan solidariteit, het leven als reis vol twijfel en angst: het zijn alle belangrijke inhoudelijke aspecten die zijn poëzie doortrekken. Vriendschap en liefde geven het aardse bestaan een diepere zin: 'waar vriendschap is en liefde/ daar is god' ('god' in de zin van 'iets goddelijks'). Het bestaan van de dichter zonder taal zou leeg en zinloos zijn. Zingen, dichterschap, de muze, taal zijn alle kernwoorden in zijn poëzie: 'Zingen is afdwingen.' Het spel met de taal is bij deze dichter in goede handen.

En hoe zit het met religieuze aspect? Bijbeltaal, in het bijzonder die van de psalmen, is op vele plaatsen voelbaar aanwezig. Het accent ligt op zoeken, tasten, twijfelen, niet kennen en niet weten. De dichter spreekt zelf van zijn 'onberedeneerbaar godsverlangen': 'God begeer ik in mijn ijlste dromen.'

Biedt deze dichter zijn lezers, zoekende mensen als hijzelf, enige vastheid die verder reikt dan solidariteit, liefde en vriendschap? Het antwoord op deze vraag illustreer ik met twee liederen uit het *Liedboek voor de kerken*. Beide liederen hebben de beginregel 'Een mens te zijn op aarde'. Het eerste, lied 172, is van W. Barnard, het tweede, lied 489, van Huub Oosterhuis. Barnard legt onder meer de volgende accenten: een mens te zijn op aarde is 'de Geest aanvaarden/ die naar het leven leidt', 'Gods Woord zijn toegedaan' en 'de duivel wederstaan'. Oosterhuis benadrukt andere facetten: een mens te zijn op aarde is 'levenslang geboortepijn', is 'zoeken, nooit verzadigd zijn'. Het gedicht is prachtig van taal, maar in vergelijking met het lied van Barnard zijn de bijbelse accenten – in de breedte althans – mager. Bijbelse vastheid, gecentreerd rond de polen zonde en genade, moeten we bij Oosterhuis niet zoeken. En dat geldt ook voor de bundel *Wie bestaat*.

J. de Gier

BOEKAANKONDIGINGEN

Aurelius Augustinus, *Goed onderwijs. Christendom voor beginners (De catechizandibus rudibus)*. Ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink en Hans van Reisen, Damon, Budel 2008, 216 p., € 19,90 (ISBN 9789055738618).

Deze (fraai uitgevoerde) publicatie bevat een nieuwe vertaling van het bekende geschrift van Augustinus *De catechizandibus rudibus* (over het onderwijs aan onwetenden) (± 400). In een inleiding bieden de schrijvers in het kort informatie over het catechumenaat en de doopplechtigheid in de tijd van Augustinus. Het boek zelf bestaat uit twee delen. In het eerste deel geeft Augustinus praktische adviezen over de catechese aan de diaken Deogratias. (Opnieuw) schitterend om te lezen. Het tweede deel bevat de inhoud van de catechese: de bijbelse geschiedenis als heilsgeschiedenis. Het eigene van deze uitgave (na die van G. Wijdeveld) is dat men op de linkerbladzijde de originele Latijnse tekst vindt en op de rechterbladzijde de Nederlandse vertaling.

W. Verboom

P. Vermaat, *De apostelen in beeld. Dwalen door verhalen*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 160 p., € 19,50 (ISBN 9789023922278).

Dit boek is een vervolg op de publicatie *Met apostelen onderweg* (2007). Vermaat heeft alle informatie die hij over de apostelen wist te verzamelen bijeengebracht. Het gaat om wetenswaardigheden uit de geschiedenis, de kunst, de kerkelijke traditie en de Bijbel zelf. Het boek bevat prachtige illustraties uit de kunst. Het is tegelijk klassiek en heel toegankelijk. Er is ook een hoofdstuk over het kijken naar kunst in opgenomen. Ook vindt men er gedichten in. Aan het eind staat een literatuurlijst. Het boek is een aanrader! Men kan elkaar ermee verrassen.

W. Verboom

G. Boer, *Worstelen met God. Preken over Jakob en Paulus*, De Groot Goudriaan, Kampen 2007, 131 p., € 14,90 (ISBN 9789061409922).

In dit boek vinden we acht preken van wijlen ds. G. Boer over Jakob en Paulus. Zoals de titel aangeeft is er in de preken sterke aandacht voor de geestelijke worsteling van een mens met God. Deze lijn was een hoofdlijn in de prediking van Boer. Hij stelde als dienaar van het Woord de gemeente voor de rechterstoel van Christus en verkondigde oordeel en vrijspraak. Het merendeel van de acht preken hield hij in zijn laatste gemeente Zoetermeer. Wie wel eens onder de prediking van ds. Boer verkeerde, hoort in dit boek wat hij leest. Jammer dat men hier en daar overlappingen aantreft. Dat de schrijver van het *Ten geleide*, Dr.Ir. J. van der Graaf, daar niet debet aan is, wordt duidelijk als men bedenkt dat hij niet de samensteller van dit geschrift is. In het *Ten geleide* gaat het over de wijze van preken van Boer. Daarover worden wezenlijke dingen gezegd.

W. Verboom

Lothar Bublitz, Andreas Schröder, Johannes Müller, *Liefde in actie. Echte relaties beleven*, Medema, Vaassen 2007, 224 p., € 13,95 (ISBN 9789063535155).

De oorspronkelijke titel van dit boek luidt *Echte Beziehungen leben* (2005). De Nederlandse vertaling is van Christina Lemaire. Een kort *Voorwoord* is van Rick Warren. Het boek biedt meditatieve

stof over 1 Korinthe 13 voor een periode van veertig dagen. Aan het eind van elk hoofdstuk wordt een handreiking geboden voor een te lezen Schriftgedeelte, een aanzet tot meditatie en een mogelijkheid om aantekeningen te maken. Het boek is praktisch van opzet en kent een evangelische inslag. Aan het slot van het boek treffen we een hoofdstuk aan over de veranderingen in de gemeente door het gebruik van dit boek. De Stichting Purpose Driven Nederland beveelt het aan.

W. Verboom

Lutzen Miedema, *Nieuw diaconaat. Gids voor diaconale vrijwilligers*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 105 p., € 8,90 (ISBN 9789023921868).

Het diaconaat is in allerlei opzichten in beweging en stelt diakenen en vrijwilligers voor nieuwe taken. Om hen hierin de weg te wijzen geeft de schrijver in korte artikelen en bijlagen veel informatie over de fundering en de praktijk van het diaconaat. Hij beklemtoont met name het gemeentelijk aspect en de samenhang met het missionaire werk. Gespreksvragen en literatuurverwijzingen verhogen de bruikbaarheid van dit boekje.

A. Noordegraaf

B.F. Westcott and F.J.A. Hort, *The Greek New Testament with Greek Dictionary revised and expanded from A Pocket Lexicon to the Greek New Testament by Alexander Souter*, Hendrickson Publishers / Alban Books, Peabody Massachusetts / Edinburgh 2007, 900 p., £ 19.99 (ISBN 9781565636743).

In 1881 publiceerden de twee Britse geleerden een teksteditie van het Nieuwe Testament waarbij zij zich baseerden op handschriften die bekend staan als de Alexandrijnse tekst. Hun werk is toonaangevend geworden voor de tekstuitgaven van het Nieuwe Testament. Deze heruitgave plus kritisch commentaar is voorzien van een uitstekende inleiding van de hand van E.J. Epp. Bovendien is er een heruitgave van een beknopt Grieks-Engels woordenboek aan toegevoegd.

A. Noordegraaf

A. Behrens, *Verstehen des Glaubens. Eine Einführung in die Fragestellung evangelischer Hermeneutik*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2005, 242 p., € 19,90 (ISBN 3788720840).

Dit boek is ontstaan uit een cursus voor geëngageerde christenen in de Selbständige Evangelisch-Lutherische Kirche (SELK) onder de titel 'Verstehen und Verständlichmachen von Texten'. Deze achtergrond is in de opzet en stijl van het boek ook merkbaar. Behartigenswaardige gedeelten zijn gewijd aan de vraag hoe het tot 'verstaan' komt, en op welke wijze daarin taal en geschiedenis een rol spelen. Algemene zaken als moderne leesmethoden, de verhouding tussen Oud en Nieuw Testament, de Bijbel als Woord Gods en zijn gebruik in de kerkdienst komen aan de orde. Ook trekt de auteur in kort bestek enkele theologische en antropologische hoofdlijnen die voor het bijbellezen van belang zijn. Een eenvoudige en sympathieke hermeneutiek, bruikbaar voor een snelle oriëntatie in basale vragen.

H.G.L. Peels

Rieuwerd Buitenwerf en Clazien Verheul (red.), *Ballingen, buren en buitenlanders. De vreemdeling in de Bijbel*, Uitgeverij NGB, Heerenveen 2007, 105 p., € 9,95 (ISBN 97861268826).

De thematiek van de vreemdelingschap is van alle tijden, maar in onze moderne samenleving met een aanzienlijk percentage allochtonen zeer actueel. Medewerkers van de vertaalafdeling van het

NBG behandelen in dit mooie en handzame boekje een elftal bijbelpassages waarin diverse facetten van de vreemdelingschap aan de orde komen. Steeds wordt daarbij apart extra aanvullende informatie gegeven. Een uitstekende inleiding met een overzicht van de positie van de vreemdeling in de wereld van de Bijbel wordt verzorgd door de assyrioloog Klaas Veenhof. Voor persoonlijke bijbelstudie en bijbelkringen erg geschikt, mede door de vragen die aan elk hoofdstuk zijn toegevoegd. Een CD met gesproken tekst completeert het geheel.

H.G.L. Peels

W.G. Dever, *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israël*, Eerdmans, Grand Rapids 2005, 344 p., \$ 25,- (ISBN 0802828523).

De inmiddels geëmeriteerde William Dever is professor archeologie en antropologie van het Nabije Oosten aan de universiteit van Arizona, en een van 's werelds meest bekende en invloedrijke archeologen. In een lange reeks publicaties heeft hij enerzijds de minimalisten, die de historiciteit van Israël's verleden voor een flink deel reduceren, en anderzijds meer orthodoxe geleerden, die in de Bijbel een betrouwbaar getuigenis van Israël's godsdienst en geschiedenis zien, heftig bestreden. Met dit nieuwe boek brengt hij al zijn kennis in een synthese samen, waarbij hij focust op de 'folk religion' (i.t.t. de 'book religion' of 'state religion'), en de grote rol van de moedergodin Asjerah. De studie is één krachtig pleidooi voor de primaire rol van de archeologie in de godsdienstgeschiedenis en de bijbelse theologie. We staan, aldus Dever, aan de vooravond van een revolutie die alle oudere concepten van geloof en godsdienst(en) van Israël achter zich laat. Hij stelt dit zelfs in een brede geesteshistorische context, de hegemonie van de mannelijke boekreligie is zijns inziens voorbij: 'The spirit of the Great Mother will at last be freed', de archeologie brengt haar opnieuw tot leven...

H.G.L. Peels

A.A. Fischer, *Tod und Jenseits im Alten Orient und Alten Testament*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2006, 271 p., € 24,90 (ISBN 3788721049).

In recente tijd zijn diverse monografieën verschenen over de visie op dood en hiernamaals in het oude Nabije Oosten. De studie van Fischer mag hieronder met ere genoemd worden. Helder en overzichtelijk verzamelt hij het beschikbare tekstmateriaal uit de culturen in Israël's *Umwelt* (Egypte, Mesopotamië, Griekenland, Syrië/Kanaän) om vervolgens het oudtestamentische spreken over sterven en onderwereld te onderzoeken, waarbij met name de chokma en de apocalyptiek in post-exilische tijd sporen blijken te vertonen van een opening naar een zich langzaam ontwikkelend geloof in een leven na de dood. De godsdiensthistorische en exegetische analyses zijn zeer inzichtgevend. De auteur trekt de lijnen door naar het Nieuwe Testament (de opstanding van Christus) en naar de literatuur van het hellenistische jodendom. Al met al een mooi boek, dat de genoemde thematiek prima in kaart brengt.

H.G.L. Peels

B. Janowski, *Der Gott des Lebens. Beiträge zur Theologie des Alten Testaments 3*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2005, 400 p., € 29,90 (ISBN 3788719400).

Na twee eerdere banden met bijdragen op het gebied van de oudtestamentische theologie (1993 en 1999) verscheen nu deze derde band, met een bundeling van artikelen die eerder gepubliceerd werden in de jaren 1998-2003. De titel geeft de hoofdlijn tussen de artikelen weer: God is de God van het leven, die van de dood redt en het leven schenkt. De bijdragen behandelen vragen over het bijbelse wereldbeeld, het oudtestamentische concept van gerechtigheid, de antropologie en de bijbel-

se hermeneutiek. Bernd Janowski is een bekwaam en veelzijdig oudtestamenticus, wiens stem veelal gezaghebbend is en alleszins de moeite waard om goed naar te luisteren.

H.G.L. Peels

Cheryl A. Kirk-Duggan, *Violence and Theology* (Horizons in Theology), Abingdon Press, Nashville 2006, 92 p., £ 5,99 (ISBN 0687334330).

De auteur is hoogleraar theologie en vrouwenstudies aan de Shaw University Divinity School in Raleigh (USA). In deze beknopte en indringende studie vraagt zij aandacht voor de thematiek van het geweld en de relatie van geweld en theologie. Bijbelse passages, literatuur, t.v.-series en een computerspel, en de verwerking in de systematische theologie passeren de revue. Zij opereert vanuit het perspectief van de 'womanist theological ethics', hetgeen resulteert in een demasqué van geweldmechanismen, maar ook in een problematisering van de noties van kruis en verzoening. Haar vragen zijn eerlijk, haar keuzen gekleurd.

H.G.L. Peels

Wim Kortenoeven, Ronny Naftaniel en Eran Nagan (red.), *Drie decennia CIDI. Een joodse stem die gehoord wordt*, Aspekt, Amersfoort 2006, 111 p., € 12,95 (ISBN 9059114639).

Dit boekje vormt een bijzonder document voor ieder die zich betrokken voelt bij de joodse gemeenschap in Nederland. Het biedt een helder wordingsportret van 30 jaar CIDI, de bekende organisatie die onvermoeibaar de politieke en maatschappelijke belangen van joods Nederland behartigt, en tevens opkomt voor het recht op vrede en veiligheid voor de staat Israël. Toespraken ter gelegenheid van het dertigjarig jubileum zijn hierin gebundeld, o.a. die van de minister-president Balkenende, de publicist Paul Scheffer en CIDI-directeur Ronny Naftaniel. Boeiend om kennis te nemen van de verschillende visies op de toekomst van de joodse gemeenschap, temidden van herlevend antisemitisme en de groeiende invloed van de islam in ons land.

H.G.L. Peels

INGEKOMEN BOEKEN

Anderson, R. Dean, *1 Korintiërs. Orde op zaken in een jonge stadskerk*, Commentaar op het Nieuwe Testament, derde serie, afdeling brieven van Paulus, Kok, Kampen 2008, 267 p., € 29,90 (ISBN 9789043514873).

Beek, A. van de, *God doet recht. Eschatologie als christologie*, Spreken over God, 2.1., Meinema, Zoetermeer 2008, 448 p., € 35,- (ISBN 9789021141800).

Boer, Willem Arie den, *Duplex amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*, Publicaties van het Instituut voor Reformatieonderzoek, deel 1, Drukkerij Verloop, Alblisserdam 2008, 342 p., € 25,- (ISBN 9789075847215).

Borgman, Erik e.a., *De werking van de Heilige Geest in de Europese cultuur en traditie*, Kok, Kampen 2008, 200 p., € 16,95 (ISBN 9789043514934).

Brienen, T., *Johannes Hoornbeek (1617-1666), eminent geleerde en pastoraal theoloog*, De Groot Goudriaan, Kampen 2008, 142 p., € 14,90 (ISBN 9789088650253).

Brink, G. van den, *Als een schoon boec. Achtergrond, receptie en relevantie van artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Oratie uitgesproken door Prof. dr. G. van den Brink bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme aan de Universiteit Leiden vanwege de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland op 14 december 2007*, Universiteit Leiden, Leiden 2008, 31 p.

Culp, Kristine A., *'The Responsibility of the Church for Society' and Other Essays by H. Richard Niebuhr*, Westminster John Knox Press, Louisville & London 2008, 155 p., £ 13,99 (ISBN 9780664230487).

Douma, Jochem, *Sefanja, Haggai, Zacharia, Maleachi (De kleine profeten III)*, Serie Gaan in het spoor van het Oude Testament, Kok, Kampen 2008, 181 p., € 13,50 (ISBN 9789043515160).

Frishman, Judith en Hellemans, Staf, *Het Christendom en de wereldreligies. Dialoog en confrontatie*, Van Gruting, Westervoort 2008, 240 p., € 26,50 (ISBN 9789075879469).

Hengel, Martin, *Jesus und die Evangelien. Kleine Schriften V*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 211, Mohr Siebeck, Tübingen 2007, 725 p., € 189,- (ISBN 9783161493270).

Hengel, Martin/ Schwemer, Anna Maria, *Jesus und das Judentum*, Geschichte des frühen Christentum, Band I, Mohr Siebeck, Tübingen 2007, 749 p., € 99,- (ISBN 9783161493591).

Kruijf, Gerrit de, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Meinema, Zoetermeer 2008, 145 p., € 15,- (ISBN 9789021141978).

Marchand, H.C., *Paulus en de opstanding*, Serie: Luisteroefeningen, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 96 p., € 9,90 (ISBN 9789023921264).

Martínez, Florentino García en Woude, Adam van der, in samenwerking met Mladen Popović, *De rollen van de Dode Zee, Tweede herziene en aangevulde druk*, Ten Have, Kampen 2007, 987 p., € 49,90 (ISBN 9789025957971).

McGrath, Alister en McGrath, Johanna Collicutt, *Dawkins als misvatting. Wat er mis is met het atheïstisch fundamentalisme*, Ten Have, Kampen 2008, 120 p., € 12,90 (ISBN 9789025958916).

McGrath, Alister en Hoek, Jan, *Handboek Christelijk Geloof*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 352 p., € 34,50 (ISBN 9789023922322).

Mesle, C. Robert, *Process-Relational Philosophy. An Introduction to Alfred North Whitehead*, Templeton Foundation Press, West Conshohocken, Pennsylvania 2008, 123 p., £ 9,99 (ISBN 9781599471327).

Moore-Keish, Martha L., *Do This in Remembrance of Me. A Ritual Approach to Reformed Eucharistic Theology*, Wm. B. Eerdmans Publishing CO., Grand Rapids 2008, 192 p., \$ 20,- (ISBN 9780802862440).

Mooij, Jack de, *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*, Produced by F&N Boekservice/ Eigen Beheer, Leiden 2008, 351 p. (ISBN 9789078675396).

Piper, John, *The Future of Justification. A response to N.T. Wright*, Inter-Varsity Press, Nottingham 2008, 239 p., £ 9,99 (ISBN 9781844742509).

Ruler, A.A. van, *Verzameld werk, deel II, Openbaring en Heilige Schrift. Bezorgd door D. van Keulen*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 517 p., € 59,90 (ISBN 9789023921691).

Willigen, M.A. van, *De Ioseph van Ambrosius. Een filologisch commentaar en vertaling*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 520 p., € 39,90 (ISBN 9789023923282).

Wright, N.T., *Surprised by Hope. Rethinking Heaven, the Resurrection and the Mission of the Church*, Harper-Collins Publishers, Scranton 2008, 332 p., \$ 24,95 (ISBN 9780061551826).